

կիրոզ ձեր եւ զտէրութիւն. եւ կամ ընդէ՞ր բնաւ ապստամբեցին հարքն ձեր եւ գնացին ի ծառայութեան անոց, մինչեւ ցայսօր պատերազմեալ ի վերայ աշխարհին ձերոյ» (Սեբ. 37):

Այս սողերու ազդեցութեան տակ չէ՞ր գրէր Եղիշէ հետեւեալ ուշագրաւ սողերը. «Նաեւ արջը օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնս (սպ. հզօրագոյնք) կոռնին... Այսպիսի իմն եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն. եթէ հարկանին՝ չզգան. եւ եթէ հարկանեն՝ չիմանան. եւ իբրեւ ոչ գտանի արտաքին թշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կռուին: Ի դէպ իսկ ելանէ բան մարգարէին ի վերայ նոցա. Այր, սոս, առ քաղցի իւրում չըջեցի եւ կերիցէ զկէս անձին իւրոյ՞: Նման դմին եւ Տէրն ինքնին սոս. Ամենայն տուն եւ քաղաքաւորութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարէ կալ հաստատուն: Արդ զի՞ կոծիս, զի՞ մրցիս, զի՞ այրիս, զի՞ բորբոքիս, զի՞ չէլճանիս. զի՞ կոչես ի խորհուրդ գայնասիկ, որոց գոգիսն ձեր ի ձեռք քաղեալ հանեալ է՝ զանապականդ յապականութիւն եւ զապականի մարմինդ գէշաքարչ արարեալ՝ իբրեւ գազիր մեռելոտի ի բաց ընկեցեալ: Ապաքէն զայդ կամիս, զի ծածկեացի խորհուրդ ամբարշտութեանդ. տեսչիր յորժամ յայտնեսցի, ապա գիտացես զելս կատարածի զորս» (էջ 8—9):

Վահրամի ապստամբութեան մասին չէ՞ հոս խօսքը եւ կամ Սորիկ Կայսր եւ Վահրամի դէմ խնդրուած կայսերական օգնութիւնն չէ՞ որ կ'ակնարկուի: Սասանեան տունը իւր գոյութեանն ի վեր չէր ապրած այն օրհասականք, որուն մէջ կը գտնուէր 590—595 տարիներուն. բայց մասնաւորապէս 590ին:

Եղիշէի այս ամբողջ հատուածը, ինչպէս ինծի կ'երեւայ, նախնարար կը գտնուէր վերջարանին մէջ, ուստի մասն էր է. յեղանակին. խմբագրէն հանուած եւ զետեղուած է Ա. յեղանակին մէջ, բոլորովին անյարմար տեղ մը:

Այս հնգամեայ շրջանի (590—595) դէպքերու վրայ, իբրեւ «Հայոց պատերազմի»

6 Կ'ակնարկէ Ես. Թ. 20. «Այր՝ եզրօր իւրում մի ողորմեցի. այլ խոտորեցի յաշակողմն իւր սոս քաղցի, եւ կերիցէ զձախակողմն իւր»: 7 Հմմտ. Մատթ. ԺԲ. 25. Մարկ. Գ. 24. Դուկ. ԺԱ. 17: Նաեւ հոս ըստ իմաստին է միայն կոչումս:

պատմութեան ուրուագծէն դուրս դիպուածներու վրայ չէ ուղած Եղիշէ խօսիլ երկարադոյնս: Որովհետեւ անձանօթ է տակաւին իրեն Սոսրով Բ. Պարուէզի 2. տարւոյն (596) խոստացուած վերագարձն հայ նախարարներու երկրորդ մասին, պիտի հետեւցընենք, թէ Եղիշէի Պատմութեան սկզբնադիրը աւարտած է 595ին:

Կ'երեւայ թէ մտադրութիւն ունէր պատմագիրը նախընթաց հնգամեայ շրջանին եւ յաջորդ տարիներու մասին ուրիշ աշխատութեան մը մէջ վերագրուելու. այսպէս ենթադրել կու տայ նախադասութիւնս. «բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի» (155): Թէ ի դուրս հանէ՞ց իր մտադրութիւնը, չեմ կրնար ըսել ստուգութեամբ (Հմմտ. § 19):

Հոս կը դարձնէ Եղիշէ խօսքը Հայոց աշխարհի Տիկնանց վրայ, գովելու անոնց ստաքինութիւնը:

Այս վերջարանութիւնը թէ սկզբնադրին կը պատկանի, յայտնի կը տեսնուի հետեւեալ նախադասութեանն. «զկարգեալ ոռճիկ նոցա (կանանց նախարարացն) յարբունուտ ամ յամէ՛ թոշակ առնէին եւ տային տանել նոցա ի միւթարութիւն»: Անշուշտ այս «ոռճիկն յարբունուտ» էին ստանար ապստամբ նախարարներու կանայք Տիրոնի արքունիքէն: Եղիշէ ողբացած էր քիչ յառաջ հայ տիկիներու կրած զրկանքներու վրայ. «Անկան կործանեցան ապարանք անոց... Աչօք իւրեանց տեսին գլխաշտակութիւն արարոց, եւ ախանջօք իւրեանց լուան զվիշտ շարճարանաց սիրելեաց իւրեանց. առան գանձք իւրեանց յարբունիս. եւ ոչ մնացին ամենեւին գարդէ երեսաց իւրեանց» (156): Այս յաջորդականութիւնն եւ յարբունիս գրաւումը առանց տարակուսի Պարսիկներէն տեղի ունեցաւ: Ենթադրե՞նք թէ անոնք ապա փոխարէն՝ ոռճիկ կապեցին թշնամի նախարարներու տիկնանց: Այս անհեղեղ պիտի լուրի անշուշտ:

Ուստի կ'ակնարկուի հոն այն «յարբունուտ ոռճիկը», զոր նախարարներու կանայք, որոնք փոխտեսայ եկած էին Կ. Պոլիս, կը ստանային Կայսեր կողմանէ ամ յամէ, ինչպէս Յովհ. Եփեսացի կը պատմէ (տե՛ս վարը, § 18): Այս հատուածին մէջ ուշագրաւ է եւ այն պարագան, որ տիկնայք Հայոց աշխարհին իրենց ապարանքներէն հեռու կը գտնուին, ուստի օտարութեան մէջ: Այն

ՍԵՊԱԳՐԱԿԱՆՔ

ՀԱԹԵՐ ԵՒ ՈՒՐԱՐՏԵԱՆՔ

ՄԵՏԵՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Շարունակութիւն):

աշխարհը, որուն երկնքի տակ կ'ապրէին այժմ, քրիստոնեայ աշխարհ էր. ունէին ազօթից տուն. «հանապաղ բոկ եւ հետի երթային ի տունս աղօթից». «բնագրօք՝ յիշատակեցան նոքա (նախարարք). եւ ոչ մի տօնք տարեկանաց ոչ ամիմ գնասա ի հեռատանէ» եւ այլն (էջ 156—158):

Կայսերական մայրաքաղաքն էր որ ամփոփած էր իւր ծոցը այդ թախծեալները:

Թէ անոնք Կ. Պոլիս կը գտնուէին, բացայայտ կը շնորհն նաեւ հետեւեալ սողերը, ուր կ'ըսուի. «Ոչ եւս սովորեցին (կանայք) հարցանել զեկեալ ոք ի հեռատանէ, եթէ երբ լինիցի մեզ տեսանել զսիրելիսն մեր. այլ այն էին իղճք ազօթից նոցա առ Աստուած, եթէ որպէս սկսանն (ամուսինք իւրեանց)՝ քաջութեամբ ի նմին կատարեցին ի երկնաւոր սիրովն» (158): Այս իղճերը համապատասխան էին այն խնդրուածքին, որ հասած էր իրենց հայրենիքէն. «Իբրեւ այս ամենայն աշողութիւն լինէր երկիւղածացն Աստուծոյ... եւ զոյն զայս ամենայն այցելութիւնս Աստուծոյ, որ ի վերայ աշխարհին Հայոց մեծապէս երեւցաւ, գրեցին սուրբ եպիսկոպոստներն եւ ետուն տանել յաշխարհն Յունաց ի մեծ քաղաքն առ սուրբ ուխտ եկեղեցոյն՝ (= Կայսեր եւ այն հայերուն, որոնք հաւաքուած էին Կ. Պոլիս), զի եւ նոքա ազօթս առնելով խնդրեցեն յԱստուծոյ, որպէս սկսաքս՝ ի նմին եւ կատարեցուք» (62):

Այսչափ առ այժմ Ա.—Ը. յեղանակներու բովանդակութեան մասին հարեանցիկ ակնարկով: «Բայց ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի»:

(Շարունակիդի): 3. Ն. ԱՅՈՆԵԱՆ

8 Այս ինքն «որոց յիշատակարանք ընդ անուանս վկայեցն սրբոց պատմեալ քարոզեցան», ինչպէս պիտի ըսէր Գաղար Փարպեցի (տես իր արտայայտութիւնն էջ 5): Բնագիրք բառիս մասին՝ Հմմտ. Գաթրճեան-Տաշեան, Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Վիեննա 1897, էջ 102, ծան. 3: Երբ կը կարդանք Եղիշէի է. յեղանակին մէջ (109) թէ «Ոչ յիշեցաւ անուն նորա (Վասակայ) ի մէջ սրբոց եւ ոչ մատեալ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցոյն», նոյն միտքն է որ կը կրկնուի, ապահովապէս Վ. Փարպեցոյ ազդեցութեան տակ, խմբագրէն: 9 Հմմտ. եւ «Լուան (կանայք նախարարաց) աւերիս ի հեռատանէ եւ փառաւորեցին զԱստուած ի բարձունս (157):

Ինչպէս է թէ նոյն գիտնականը Յ. Կարստ յարակից բազմաթիւ խնդիրներ նկատողութեան առած ըլլայ իւր միւս երկերուն մէջ ալ՝ ընդհանրապէս նոյն ոճով, եւ նոյն կերպով մեկնելով՝ ուր իրեն յարմար երեւայ՝ նաեւ զանազան ազգաց անուններն, մանաւանդ, որոնք յոգնակի ձեւով կը գործածուին: Այսպէս իւր «Ալարոզացիք եւ Նախարասկեր» գրութեան մէջ նոյն կերպով խօսած էր վերջ յիշուած անուանակոչութեանց մասին⁴⁸: Բայց հոս միւս կողմանէ կ'ըսուի թէ «Վերք» նշանակէ Վրաստանը «բառին ընդարձակագոյն իմաստով», ուստի նաեւ Ս. Գրոց Երբեր ժողովուրդը՝ ինքն եւս, եւ որովհետեւ թաղմտական մեկնիչներն ալ Իսրայէլի տանն սոսմերու գերութեան արտաբայրը Aphriqā կը կոչեն, մինչդեռ իրականին էր, կ'ըսէ, Մարաստան (—միայն թէ իւր կարծեօք՝ Ուրմիոյ լճի եւ Կասպից ծովու եւ Կուր գետոյ միջեւ եղած աշխարհը —) ուստի այս Aphriqā անունը պահած ըլլայ Հիւրկանիս անունը, «Hyrc-ania, երանեան Vehirkana, հայ «Վերք» (Վրաստան՝ յորժորջանաց ընդարձակագոյն մտօք)»⁴⁹: — Նկատենք թէ Հիւրկանիոյ անուան հետ որեւէ կապ չունի հայ Վերք, որովհետեւ անոր համապատասխանողն է հայ Վրկան(ք): Եւ եթէ որեւէ կերպով շփոթութիւն մ'եղած է՝ անուանց նմանութեան կամ այլ պատճառաւ, այդպիսի պարագայ մը գոյութեան պատճառ չունի յիշեալ Վրկան եւ Վիրք անուանց համար: Բայ աստի արդէն Մարկուարտ կարծենք լաւ մեկնած էր այն կէտը թէ ինչպէս հին մասնագիրներէն ոմանք (Յովսէպոս եւս) Hyrc-

48 J. Karst, Alarodiens et Proto-Basques. Contribution à l'ethnologie comparée des peuples Asiatiques et Liby-Hespériens. Vienne 1928, pp. VIII + 136. յատկապէս էջ 63—100, էւս: 49 Հմմտ. անդ, էջ 66—67, 72—73, 94 էւս: — Փոքրիկա ալ, որ ի հարկէ «Նախափոխազգացոյց» աշխարհն է եւ «գրեթէ հոմանիշ նախախարբու հետ», կրկին ըլլայ. մին՝ «Փոքրիկա Ասիային (asiatique) հիւրկանիոյ, Փոքր-Ասիոյ Փոքրիկա», եւ միւսը՝ Փոքրիկա Արամէական-Միջագետական. որ կը պարունակէր ինչպէս Կորդուք, նոյնպէս նախահայերէն կամ Արբահամեանց աշխարհը եւս (անդ, էջ 71—72):

kanoi, Hurkani եւն՝ կը կոչեն Վրացիները. — այն է՝ հինարս. յոգնակի ձևը՝ *Wrgān, (որմէ՝ Gurġan, նոյնպէս՝ Վրացի *Wrg-ձ կամ *Wrg-ğ, ուստի Gur-ğ եւն). — որ Սորենացոյ անուն կրող Աշխարհագրութեան մէջ գրուած է՝ «Վարչան որ է Վիրք»⁵⁰: Եւ այս ամէնէն ետքը՝ բոլորովին ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ կը գտնենք ուրիշ երկասիրութեան մը մէջ, որուն խորագիրն է՝ «Հիմնաքարեր՝ Միջերկրական-Ասիական Նախապատմութեան», իբր «Ազգազրական ազերոսներ Լիզուրական-Իբերաց եւ Նախալիւրիկեցոց՝ Լեւիզեան-Հաթեան-Ալարոզեան ազգախմբին հետ» եւն⁵¹: Այս տեղ կը կարգանք թէ Վրական (Իբերական) կրկին ճիւղ գոյութիւն ունի եղեր, մին՝ «հարաւային Իբերական ֆիւլդ՝ աւելի բանուտ-Ֆուշանման տիպարով», եւ «Հիւսիսային Իբերական ֆիւլդը, որուն նկարագրական ազգային անունն ըլլար Kuru, եւ ասի-միայն «ձայնական տարբերակ» ըլլայ Վրաց ազգային անունէն (Grus-, Gurj- եւն) եւ հայ անունակոչութեան «Վիրք»⁵²: Այս ամէնէն՝ իբր օրինակ:

Կան աւելի զարմանալի մեկնութիւններ ալ: Իբր ապացոյց իւր կարծեաց թէ Հայերն եկած ըլլան Հիւսիս-Արեւելիէ, եւ այն՝ Տուրանեան աշխարհներէ, նախ կը յիշէ այն պարագան թէ Ալարոզեանց աշխարհն արեւելեան զիրք ունի եւ հայկանեան լեզուի շրջանակը չի գտնուիր Արեւմտեան կամ Փոքր-Հայոց, այլ Արեւելեան կամ Մեծաց-Հայոց աշխարհի մէջ: Այս կէտը բանաւոր խոր-

⁵⁰ J. Marquart, Erānsāhr etc. (Berlin 1901, pp. 358), p. 9—10, 115—116. Վրկանայ մասին՝ անդ, էջ 72—74 եւն: Հմմտ. «Ուսումն», էջ 682, 685—686: Նոյն գիտնականն ուրիշ գործի մը մէջ (Հմմտ. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, p. 418, 456) մտադիր կ'ընէ թէ անգամ մը նաեւ Ուրասանէսի քով շփոթութիւն մը տեղի ունեցած է, այն է՝ նոյն Պատմութեան Բ գրոց ծր գլխոյն մէջ, ուր կը յիշուի Կիւրիոնի խօսքը թէ «Այս երեսուն եւ հինգ եպիսկոպոսունք՝ որ ի վրկան չեն ուղղափառ եւ գիտուն, այդ Մովսէսը մին (= միայն) եղև ուղղափառ» (Ուրասանէս, «Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց» (տպ. էջմ. 1871, էջ 89): Խօսքն ի հարկէ «Վրկանայ» աշխարհին մասին չէ, այլ Վրաց աշխարհի եպիսկոպոսաց: Գիտնականն այսպիսի շփոթութիւնը մեկնելու համար կը յիշէ նաեւ ասորի եւ արաբ ձևերս՝ Gurġan (= Վրկան) եւ Gurzān (= Վիրք) եւն: Թերեւս նաեւ Ուրասանէսի բնագրի մէջ ալ ուղիղն է «որ ի վրկան»:

⁵¹ J. Karst, Grundsteine zu einer mittelländisch-asiatischen Urgeschichte. Ethnographische Zusammenhänge der Liguro-Iberer und Proto-Ilyrer mit der lelegisch-hetitisch-alarodischen Völkergruppe, erwiesen in Toponymie, völkischer Onomastik und vergleichender Mythologie. Leipzig 1928, pp. XXXI + 247.

⁵² Անդ, էջ 175:

հրաձուլութիւն մըն է, թէեւ կապ չունի ինքնին «Տուրանի» կամ Անիւրանի հետ: Բայց զարմանալի է արդէն ասոր կից բուն երկրորդ կէտը: Կ'իմանանք թէ մենք սխալած ենք կարծելով թէ «Մեծ Հայք» այսպէս կոչած ենք՝ հակադրութեամբ Փոքր-Հայոց: — Ո՛չ, կ'ըսէ, այլ «Մեծ-Հայ(ք) յայտնապէս է = Mehay = Madai-Matiani-Medi»: ուստի կը նշանակէ եղեր Մար կամ Մաղաղի: Եւ երրորդ ապացոյցն ալ է թէ ճշդիւ «պատմական Մարաց կամ Մարաստանի անունակոչութիւնն է Հայկանեանի մէջ Մարք. եւ որովհետեւ վերջինս Margiane է» եւ Մարաստան ալ Հայաստանի «արեւելակողմը կը գրտնուէր», կը հետեւի, կ'ըսէ, թէ Հայերը նախնարար արեւելք բնակած պիտի ըլլան: Ինչպէս կը տեսնուի, տարօրինակ է «Մեծ Հայք» մեկնել իբր թէ ըլլայ Մարք, բուն՝ «Մաղ-Հայ»: Եւ Մարք (զարծեալ -Ֆ արմատական համարելով) համարել թէ ըլլայ Margiane աշխարհը Ոքոսս գետի վրայ, Բակարիոյ գրացի: Հայերն ուրեմն կը բնակէին, կ'ըսէ մինչեւ Մարգիանիա, եւ (Հայկանեան) Հայաստան կը տարածուէր, կ'ըսէ, աշխարհներէս Վրկան (Hyrcania) եւ Պարթեւաստան (Parthyäa)՝ ամբողջ Մարաստանի վրայէն դէպ ի արեւմուտք, Ուրմիոյ լճին եւ Աղուանից աշխարհի վրայէն ալ, մինչեւ բուն Հայաստան, եւ Արեւելեան Հայաստան: Եւ ասոր ապացոյց՝ Հայ ազգանունը բարդուած ըլլայ գաւազան անուանց հետ. այսպէս՝ Dahai (= Դահայ) անունն մէջ՝ ինչպէս էր Madai (Մարք) = Mad-Hay (եւ ասկէ՝ «Մեծ-Հայք»), նոյնպէս Parsai կամ Persae (Պարսք) «են բուն Parþ + Hay, Partho-Hayer = Parthyäa», եւ ասոր ապացոյց նաեւ այսօր «արեւելեան իրանանման Հայերը կը կոչուին Pars-Hay կամ Parskhay» (— այսինքն՝ Պարսկահայ): Այսպէս նաեւ Կասպից ծովու վրայ բնակող Legai (Լեգք) ըլլան = Leg-Hay եւ նոյն ծովուն հարաւ-արեւմուտքը՝ Gelai (Գեղք) = Gel-Hay, Մարաստանի Rhagai ալ ըլլայ Rhag-Hai եւ նոյնպէս Սողդիանայի Bagai եւ Gabai անունք, եւ «յատկապէս նաեւ Կոսսայեանց անունը (Kos-sai-) ըլլայ Qoš-Hay՝ Պարսիա-Շօշաստանի հիւսիս-արեւմուտք»: Այս ամէնէն՝ իրապէս այսպէս գրուած է, եւ ո՛չ միայն տեղ մը, այլ նաեւ ուրիշ տեղեր՝ մեկնութիւններով⁵³:

⁵³ J. Karst, Armeno-Pelagica. Geschichte der

Ուստի Հայերը՝ «այսպէս կոչուած հնդկիզերմանական Հայերը՝ իբր նախնարար Մարաստան-Հիւսիսային-Իրան-Տուրան բնակած պէտք են նկատուիլ, «Տուրան» հոս ընդարձակազոյն մտօք, պարունակելով հիւսիսային-կովկասեան եւ պոնտական-սարմատական աշխարհները»: Ասոր ալ ապացոյց ըլլայ՝ նախ Հայոց աղերսը Պարթեւ-Իրանեանց հետ, եւ «հայկանեան լեզուի ներքին կազմութիւնը», որ աչքի զարնող ազգակցական աղերսներ ունենայ «Ալտայեան-տուրանեան եւ Հիւսիսագոյն (hyperboräisch) - Չուկչեան լեզուաց հետ, ինչպէս նաեւ Ուրարեանց (Ուզրո-Տիր-նականի) հետ, թէպէտ եւ հեռաւոր աստիճանով»: «Ուստի, կ'ըսէ, Հայք տուրանեան մարական ծագում ունին⁵⁴: Ասոր հակառակ Նախախայերը բնիկ են եւ ծագմամբ Արեւմտեան-Ասիայէ կամ Արեւելեան-Փոքր-Ասիայէ»: Ասոր հետ կը համաձայնի, կ'ըսէ, այն աւանդութիւնը թէ Հայերէնը Փոքրգարէնի ազգակից ըլլայ. միայն թէ պէտք չենք հասկընալ «Հնդկիզերմանական Հայերէնը», այլ «նախահայերէն կամ բուն Հայերէնը, թորգոմեանը» եւ քանի որ, կ'ըսէ, թորգոմեանը ազգակից գտնուեցան Կասպադովկեցոց-Տայոց, լեզուաւ ալ ազգակից ըլլալու են դրացի Փոքրգարցոց հետ»:

Այս ամէնէն ընդարձակ գլխու մը մէջ, որուն խորագիրն է «Թորգարմա-Թորգոմ»⁵⁵: Ասկէ յիշենք զարծեալ միայն քանի մը կէտ՝ համառօտիւ: Իրեն համար անունն է՝ «Thogarma եւ հոմանիշ Հայաստանի՝ Փոքր-Հայոց իմաստով, այսինքն Վանայ լճի հարաւ-արեւմուտքն եղած երկիրներուն»: — Եւ Thogarma ըլլայ նաեւ Կասպադովկիա («Capedoces»), Տայք (Taochi), Կորդուք եւ այլ անունաց մէջ (— հետեւաբար նաեւ Տայոց եւ Կորդուաց անունաց -Ֆ արմատական ըլլա-

arm. Philologie etc. p. 175—177 etc. — Grundsteine etc., p. 33, եւ բազմաթիւ նման մեկնութիւններ՝ ուրիշ տեղեր: — Այլեւայլ անունաց մասին Հմմտ. «Ուսումն», էջ 686—688 եւն:

⁵⁴ Geschichte, p. 177, ծն. 1 կ'ըսէ թէ այս բնարանը պէտք է աւելի բանաձևել այսպէս. «Ո՛չ քի Փոքրգարման Արեւմտեան-Փոքր-Ասիայէ պէտք ենք եկած ըսել հնդկիզերմանական Հայերը՝ Հայկանեանք, այլ Մարական-Պարթեւական կամ նաեւ Տուրանեան-Մարաստանեան, այսինքն Հարաւային-արեւելեան Ռուսաստանի ազգերու շրջանակէն: Ինչ որ ծանօթ է մեզի հնդկիզերմանական Փոքրգարմանը, բացարձակապէս ոչինչ ունի որ Հայկանեան ըլլայ»: Ուստի թէ Հերոդոտոսի աւանդածին վրայ հիմնուած լեզուագիտական եւ ազգագրական տեսութիւնները պէտք են վերաքննուիլ եւն:

⁵⁵ Geschichte etc., p. 169—187: «III Exkurs. Thogarma-Thorgom». — Ի հարկէ նաեւ ուրիշ տեղեր:

լու է՝ իւր կարծեօք —) եւ Thog-arma անուն վերջին մասն ըլլայ հայ արմ, արմատ բառը, եւ ասկէ նաեւ Arimi եւ Armenii յորջորջանքները եւն⁵⁶: Աւելի զարմանալի կերպով՝ Ե. դարու Մեսրոպայ դպրոցը «Թորգոմեան» յորջորջանքը զործածէ մէկ կողմանէ «հայրենական, ազգային» իմաստով, միւս կողմանէ՝ այս անունակոչութեան խտնուած ըլլայ «Թարգոման» իմաստն, որով կը կոչուի նոյն դպրոցը: Եւ քանի որ այն դպրոցին կամ «Թորգոմեան գրականութեան» վառարանն էր Տարաւն, ասի ալ՝ մէկ կողմանէ ազգակից ըլլայ Տիրենեանց (Tyr-rheni) անունն հետ, միւս կողմանէ պարզ ձայնական եղանակաւորում ըլլայ Թորգոմ անունն: «Թորգոմ» կը նշանակէ, ուրեմն կ'ըսէ, Հայրենիք, մինչ «Ալարատ», «Ալարոզեան» կը նշանակեն՝ Օտար (իբր այլ եւ «արատ»՝ ցեղ, ազգ եւն): Եւ որովհետեւ Armenia կապ ունի Արամեա (Aramäa) անուն հետ, կը հետեւի, կ'ըսէ, թէ նախաժամանակի մէջ բուն Հայոց հայրենիքն ըլլայ Կասպադովկիա-Հիւսիսային-Ասորիք-Փոքր-Հայք-Տարոն⁵⁷: Բայց՝ ինչպէս տեսանք

⁵⁶ Ուրեմն բուն ձևն ըլլայ՝ «Կոր-դուք» եւն. — րաց աստի «Թորգ» տարբը գտնուի նաեւ «Տուրան» անուն մէջ, այսինքն «Tug-Eran», զարծեալ «Tochara» — աւելի տարօրինակօրէն՝ նոյն արմատի ըլլայ ազգ բառը՝ իբր «a-zuk», եւ ասի ըլլայ zeug արմատէն, ուստի նաեւ՝ ձու եւն եւն: «Thogarma» ուրեմն նշանակէ՝ ցեղ, տոհմ եւն, եւ իբր ազգանուն՝ նշանակէ ընդհանրապէս Հայրենիք, Ազգ, ինչպիսի ըլլայ ազգակից Teuk-ros եւն (Հմմտ. անդ, էջ 169 եւն):

⁵⁷ Հմմտ. անդ՝ էջ 173—175 եւն: Տարաւն ծագում ըլլայ *Tarqavnk, որ Tarqōm եղած է եւն. րաց րոյն ձևը մեկնուի այսպէս. ինչպէս կ'ըսուի Նրան («Հայրենիք») եւ Տան-Երան («օտար հայրենիք, օտար աշխարհ»), նոյնպէս ըլլայ «Տան-Թորգոմ», Tan-Thogarma եւն (որմէ սխալմամբ կազմուած ըլլայ «Տուր Թորգոմայ», սեռ. «Տան Թորգոմայ», իբր տում), մինչդեռ իմաստն ըլլայ «Օտար-երկիր»՝ ուստի նաեւ Տարաւն անունն նախնական ձևն ըլլայ Tan-Eravn կամ Tar-Eravn, Tar-Ravn, եւ նշանակեն օտար «Օտար Արամ» (զերմ. «Ausser-Aram»), այսինքն՝ Հայաստանէ դուրս, որով թերեւս Փոքր-Հայք նշանակուէր եւն: Ազգակից զազափար մը ներկայացընէ նաեւ Թարաքներու անունը, որ ըլլայ՝ հայ տար (= օտար) եւ տար (որ իբր թէ նշանակէ «Natur, Genesis, Art»): Ալարատ թէեւ ծագած ըլլայ Atyr-artu եւն ձևէ, որու մէջ տեսնուի հայր բառի հին ձևը, բուն նշանակէ՝ ինչպէս կը ցուցնէ եղեր Al-ardoi-oi, իբր Օտար-Տոհմ, Ազգ-ուստի այր, al- = այլ, տ. alius եւն, եւ (արատ), (a)rod-, ուստ. rod, անսկ. rta «տոհմ, ազգ»: Ուստի՝ Թորգոմ ըլլայ Հայրենիք, հայրենի ազգ. Ալարատ՝ Օտարազգի եւն: — Ի վերջի Թորգոմ, Տեկրացի, Կասպադովկիա եւն՝ անունաց հիմնական մտար կապ ունենայ Կասպեան Dargua- անունակոչութեան հետ, որմէ առած են իրենց անունը թէ՛ Թուրքերը, թէ՛ Տիրենեանց (Tyr-rhen- ըլլայ ծագած *Turxēn ձևէ), եւ ասկէ ազգաւորած Տուրան, եւ իբր մերձուոր աղերս ունեցող նոյն խի «Լիբեական» Տուրակներու (Tuareg ըլլայ Tarqui) անունը՝ Ափրիկիոյ խորքերը (անդ՝

Հայերն եկած չեն, կ'ըսէ, արեւմուտքէ, այլ արեւելքէ՝ Մարախան-Տուրանեան ծագում ունենալով, Կասպեան-Տուրանեան շրջանէ, Վրկանէ, Մարզիանէ եւ Պարթեւաստանէ, եւ Հայոց ծագումն աւելի «պոնտական-կասպեան կամ սարմատեան-տուրանեան» ըլլայ: Այս միեւնոյն ոճով՝ Ասֆանագ իբր թէ մեկնուի հայ ազգ եւ բասկերէն anaše «եզրայր» բառերէ, ինչպէս բասկերէն բառով մը մեկնուի նաեւ փոխազական անուանադիր հերոսին Gordios անունը, զոր յիշեցինք, եւ «որուն *Gordi ձեւին ներքեւ ծածկուած ըլլայ Վրաց («Géorgiens-Grusiniens») ազգազրական հին անուան մէկ տարբերակը» — ուստի զարմանալի չէ թէ փոխազական Միդաս ալ ի վերջոյ իբր թէ ըլլայ «= վրացերէն mthvare «լուսին»⁵⁸: Այս ոճով ի հարկէ զարմանալի չէ այլ եւս, երբ մեր Հարֆ դաւառի անունը՝ բասկերէն ենթադրեալ ձեւի մը միջնորդութեամբ՝ կը կապուի մինչեւ սպանիական Aragonia-ի եւ դարձեալ հոգաւոր Arcadia-ի հետ, եւ այս վերջինս ըլլայ = Արարատ եւն⁵⁹. — Թէ մեր ինչպէս Մասիս՝ նոյնպէս Մաթակ անունները, որոնց հետ նոյն ըլլայ Մոսֆաց անունն ալ (Mešech, Mosòkh, Moschi, Մեսիսեթի եւն, տես վերը —)՝ մեկնուի իբրեւ «եղջիւր, ծայր, մասն» իրարու խառնելով՝ ինչպէս չէրքէզ ու լեզգի, նոյնպէս բասկերէն բառաձեւեր, եւ նոյն ոճով մեկնելի ըլլայ նաեւ Արագած: Իսկ Արագածուն, Մասեաց-ոսն եւ նմանեաց ոսն բառն անպատճառ հայերէն պարզ բառ ըլլալու չէ, այլ անպայման՝ խառնեղանակ-տեղէն ntou «լեռ»⁶⁰: Փոխազարձարար Sardinia պիտի մեկնուի հայ շուրքն բառով, ինչպէս Լեզգիներու lesgi յորջորջանքն ազգա-

էջ 183—184): Թորգոմէ մինչեւ Տուրան եւ Տուրանէ մինչեւ Տուրքիա՝ լաւ օրինակ մըն է լեզուագիտական եւ ազգագրական նորանշան ուսումնասիրութեանց: ⁵⁸ Հմմտ. Alarodiens etc., p. 64—67. Grundsteine etc., p. 13—4. 107—108 etc. ⁵⁹ Grundsteine etc., p. 10—12. բուն անունն եղած ըլլայ, կ'ըսէ, *Harkadi, որ հայերէնի մէջ փոխադրուած ըլլայ «Հարք», այնու որ վերջին -a-di կարծուէր թէ եղած ըլլայ հայ դի (դիակ) բառը եւն: Միւս կողմանէ «Հարք» ըլլայ բասկերէն herriko (իբր թէ ծագած *yariko ձեւէ) եւ նշանակէ՝ «բնիկ» եւն: ⁶⁰ Ամենայն լրջութեամբ այսպէս գրուած՝ Grundsteine, p. 152—156, եւ Մասեաց անունն նշանակութեանը տայ չէրքէզ, maze, maza եւն («լուսին»), ուստի ըլլայ լեռ «Մասիկ, Մասիկ» դիպուհուց. իսկ Խորենացու պիտի լի (ի, կա) «յազատն ի վեր ի Մասիս»՝ սխալ ընթերցումն ըլլայ եւ բուն ըլլայ «յազատ-նիմասիս», եւ այս վերջինս՝ զաւաստական սյուակերպութեան նպատ (Niphates) անունն, որուն ստուգաբանութեան ալ ապ վրացերէն nemsı (ասեղ, ծայր եւն). — եւ այս ոճով շարունակուած:

հոյ կապ ունենալու ըլլայ հայ լեզու բառին հետ⁶¹. — եւ այսպէս անվերջ՝ անհուն տարածութեան մը վրայ, ուր որ անուան մը, բառի մը, նաեւ բառի մը կիսուն որեւէ նմանութեան հետքն իսկ միայն երեւայ, կամ նաեւ միայն կարելի ըլլայ կերպով մը համեմատել, ի հարկին յոգնակի ձեւերն արմատական համարելով, եւ նոյնպէս՝ միւս ձեւերու մասին:

Այս ամէնէն ի հարկէ բոլորովին տարբեր եզրակացութիւններ կրնան հանուիլ քան ինչ որ կարելի է սովորական կանոնաւոր քննութեամբ, ինքնին կը հասկցուի: Թողով միւս ազգաց նկատմամբ, եւ յասկապէս մեր եւ անոնց ազերսի մասին գրուածները, — որոնք արդէն կ'երեւան նաեւ մեր վերը յիշուածներէն —, շատանանք յառաջ բերելով համառօտիւ այն եզրակացութիւնն՝ որուն ուղած է հասնիլ Հեղինակը հայերէնի մասին: Այսինքն՝ հայերէնի գլխաւոր կազմիչ մասերն ըլլան. 1. «Ուրալական հողի վրայ ծագած, նախաձեւ (primitiv) զարգացած կէս-հնդիկ-երոպական հիմնաւաւ մը». — 2. «Արդէն նախաժամանակի մէջ ի Պոնտոս ընդունուած «իբերական»-կալիսեան, աւելի ճիշդ՝ եւսկարակիբայ՝ ներմուծեալ մաս մը, որ այն կէս-հնդիկերոպական նախահայերէնը փոխարկած՝ ըրած է Հայկեան (Haikanisch), այն է՝ Հեթեան կամ Հայտեան, այսինքն՝ Հաթակիբայ («հեթիթ»ակերպ) մեծ լեզուախմբին մէկ ճիւղը». — «Հայկեան» լեզուի այս երկու էական բաղկացուցիչ մասերէն դատ՝ հայերէնն ունի երկրորդական փոխառութիւններ. ա. «Երանեան, որուն գլխաւոր բաժինն է՝ կիմերական-Սարմատական կամ Սկիւթական-Երանեան տարր մը». զոր բուն բաժնի պէտք ըլլայ՝ Հիւսիսային-պոնտական-Կիմերական խաւի մը եւ Կապպադովկեան-Երանեան խաւի մը. եւ ասոր հանդէպ՝ Արչակունի եւ Սասանեան ժամանակի մէջ Մար-Պարթեւ Պարսկաստանէ եղած փոխառութիւնք միայն երկրորդական գեր մը կը խաղան». — բ. Կրկին Արամէական (հնա-

⁶¹ Grundsteine etc., p. 19, 27—28 etc. նշանակենք նաեւ նորանշան մեկնութիւններս՝ Պիւրենեան Andorra մեկնուի հայ անդորր բառով. — Aragon գետը՝ հայ առու. — Oloron քաղաքը՝ հայ բլուր, որուն արմատակից ըլլայ ոլոր (ուրբուն եւն) եւ ոլոսն. — Calagurris եւն՝ քաղաքանուն մէջ gurri ըլլայ = գիւղ, ամբողջը՝ քաղաքագիւղ. եւ վերջապէս Պիւրենեան Bidassoa գետու անունն ըլլայ հայ վէտ եւ ծով (կամ հոս) բառերէ եւն:

գոյն մը՝ հեթանոսական ժամանակէ, եւ նոր մը՝ քրիստոնէական ժամանակէ). — գ. Կրկին Հեղինական (հնազոյն մը՝ նախաքրիստոնէական, եւ նորազոյն մը՝ քրիստոնէական ժամանակէ)⁶²:

Ասի յիշեցինք ո՛չ թէ որովհետեւ համամիտ ենք ա՛յս ուղղութեամբ եւ ա՛յսպիսի ոճերով քննութեանց հանած եզրակացութեանց, այլ միայն ցուցնելու թէ ի՛նչ ուղղութեամբ քննուած են տեղւոյ եւ անձանց անունները եւ նաեւ բառերու ստուգաբանութիւնները: Իսկ այս եզրակացութիւնը լրացման մ'ալ պէտք ունի: Հեղինակին դադարաբով հայ հին եւ նոր բարբառները ծագած ըլլալու են Հայաստանի «բնիկ նախահայկանեան լեզուներէ, որոնք ապահով հնդիկերոպական չէին եւ կցողական լեզուատիպար մը կը ներկայացնէին»: Այս ի հարկէ կամայական սկզբունքը դնելն ետքը՝ այն «Ենթադրելի նախաժամանակեաց նախահայկանեան-հայերէն բարբառներու» մասին հետեւեալ ոչ նուազ տարօրինակ եզրակացութեանց կ'ուզէ հասնիլ⁶³: Այսինքն թէ գոյութիւն ունեցած ըլլայ՝ ա. «Հարաւ-արեւելեան Հայաստանի նախալեզու մը, իբր շարունակութիւն Կիւրիսիսիցի, կամ նաեւ իբր միջին տիպար՝ Հարաւային-Լեզգիերէնի եւ Բրանուի-Դրաւիդականի միջեւ: Ինչպէս Արեւելեան Հայերէնը՝ նոյնպէս Կիւրիսիսիցի, եւ նոյնպէս նաեւ Դրուիդերէնը կանոնաւորապէս եւ գլխաւորաբար R — յոքնակին կը ցուցնեն»: (— Այսինքն՝ մեր լեզուի —եր յոգնակին՝ այսպիսի եզրակացութեան տեղի տուած է:) — բ. «Ուրարտական-Ալարուդեան նախալեզու մը, մերձաւոր ազգական Միտաններէնի, թերակատար աւանդուած Վանայ բեւեռագիր արձանագրութեանց մէջ, հաւանորէն Թուշերէն-Չէչեներէն լեզուատիպարով, մէկ կողմանէ անցնելով եւ միջնորդելով՝ Քարթուկերէնի (= արգի Վրացերէն), միւս կողմանէ՝ Հարաւարեւմտեան-Հիւսիսային կամ Նախարոպականին»: գ. «Արեւմտեան-հարաւային Հայկան կամ Փոքր-Հայկան, Եփրատայ վերնամասէն եւ Տեղբիսէ մինչեւ Կիլիկիան Տաւրոս տարածուող քարթուկեան (karthuelloid, վրացական) լեզուախումբ մը. Կորդու-ֆ եւ Karthli-ժողովուրդ՝ ձայնապէս իրա-

րու հետ կապ ունենան. Քարթուկեան կանոնական հետքեր պահած ըլլայ Տիգրիս գետը, իւր արածերէն-հայերէն աւանդուած ձեւին մէջ Դիգաթ (Diglito Պլինիոս եւն)»: — ասի ըլլայ լագերէն didi ghali («Մեծ ջուր», գետ), նման՝ վրացերէն եւն, միով բանիւ՝ քարթլի didi «մեծ» եւ ghal եւն՝ «առու, գետ, ջուր». — նաեւ յունարէն thalassa (ծով) «քարթուկերպ» ըլլայ՝ ծագելով da-γλα-է: իսկ Դիգաթայ՝ Ս. Գրոց երբայականին մէջ գրուած ձեւը՝ «Hiddeqal» պէտք ըլլայ իբր ամբողջութիւն առնուլ եւ ա՛յ միայն «Deqal», իսկ ամբողջը բարբառութիւն մ'ըլլայ՝ կիւրիսիցի had, hed «ջուր» եւ ghele եւն «ջուր, առու» եւն. որով ի հարկէ բուն «ջուր-ջուր» անկարելի լիմաստ մը կ'ելլի: Այսպիսի մեկնութիւն մը հին անուան մը, որ հայերէնի հետ բուն կապ մը չունի⁶⁴, — ճշգիւ այն կարգի մեկնութիւններէն է, ինչպիսի էր վերը յիշուած «Մեծ Հայք» իբր «Մար-Հայ» կամ Մարաստան: Զարմանալի չերեւայ ուրեմն թէ մեր երկու ըլլայ հնդիկ-երոպական բառ մը, այլ՝ «Բարեւ-Նեղոսական» arega եւն. եւ մեր բարի «ուրարականերպ» հայերէնի վերաբերի, մինչդեռ արգի լեզուիս ազգի բառը մեկնելու համար կրկին գլխաւոր պէտք ըլլայ մինչեւ Նեղոս եւ Նուրիս (— կը համեմատէ «Բարեւ-Նեղոսական» lego —). իսկ «գեղեցիկ» երկու բառ ըլլայ, մին՝ գեղ-, միւսը (ո՛չ թէ «-եցիկ», այլ)՝ լեցի-կ եւ ասի ըլլայ «բարէս» leši «գեղեցիկ»: — ուստի գեղեցիկ նշանակէ «գեղեցիկ»: — եւ այսպիսիներ ալ՝ անվերջ⁶⁵:

⁶² «Geschichte der arm. Philologie etc.», p. 23—25. ⁶³ Անդ, էջ 32—33: ⁶⁴ Դիգաթ՝ ինչպէս արգիս —(ա)թ աւարար կը ցուցնէ, սեմական փոխառութիւն մըն է: Հմմտ. Հ. Հիւրշման, «Սեմական փոխառեալ բառեր» եւն, էջ 18—19: ⁶⁵ «Geschichte» etc., p. 39—40, ու շատ նմաններ՝ ուրիշ տեղեր: Կենթադրենք թէ մեր ազու եւ ազուոր բառերու համար Ափրիկից շատ աւելի խորքեր վերելու պէտք պիտի ըլլար:

5. — Դիտմամբ քիչ մ'ընդարձակ յառաջ բերինք այս ամէնը՝ զազգափար տալու համար թէ յաճախ ո՛րչափ խախտու եւ անգոյ հիմերու վրայ լեցած են այն նորօրինակ համեմատութիւններն ու մեծամեծ եզրակացութիւնները, որոնք կը տեսնուին մանաւանդ այսպէս կոչուած յարեթալիտական գրուածոց բառական մէկ մասին մէջ: Ասով ըսել չենք ուղեր ի հարկէ թէ բուն յարեթալիտներ կամ Ն. Մատի հիմնած գրութիւնը ինքեան համարելի զազգափար մը չպարունակէ: Բայց

61 Դիգաթ՝ ինչպէս արգիս —(ա)թ աւարար կը ցուցնէ, սեմական փոխառութիւն մըն է: Հմմտ. Հ. Հիւրշման, «Սեմական փոխառեալ բառեր» եւն, էջ 18—19: ⁶² «Geschichte» etc., p. 39—40, ու շատ նմաններ՝ ուրիշ տեղեր: Կենթադրենք թէ մեր ազու եւ ազուոր բառերու համար Ափրիկից շատ աւելի խորքեր վերելու պէտք պիտի ըլլար:

ճշգրիտ այս իրաւացի գաղափարին հետեւողներուն մէկ մասին տարապայման ոճերն ու չափազանցութիւնները պատճառ են այն երեւութիւն որ լեզուագէտներու շատերը կասկածանք ու անտեսումն, կամ նոյն իսկ մերժում կը ցուցնեն լեզուաքննական այս ճիւղին հանդէպ: Սեմական եւ Հնդկիկերոսական լեզուաբանութիւնը քով բաղձալի է անշուշտ որ վերջնականօրէն կազմուի երրորդ մը, — «Յարեթական» անուանենք թէ այլազգ: Միայն թէ վերջապէս այս ալ գտնելու է իւր որոշ սահմանագիծն ու հաստատուն օրէնքները: Բայց առ այժմ շատերու համար կարծես թէ տակաւին փորձի շրջանի մէջ գտնուի այս ճիւղը, ա՛յնպիսի ոճով յառաջ կը տարուին ուսումնասիրութիւնները: Ասիոյ խորքերէն մինչեւ Հերակլի արձանները, գրեթէ Հիւսիսային ծովէն մինչեւ Հնդկաստանի եւ Ափրիկիոյ խորքերը — եւ շատ աւելի հեռուներն ալ — լեզու ու ազգ՝ հին թէ նոր՝ չի մնար, որ չչահագործուի ամէն կերպով որեւէ նմանութեան մը կամ համեմատելի նաեւ բառակէս մը գտնելու:

Յարեթական քննութիւնը հետաքրքրական են յաճախ մեզի համար: Հայերէնի մէջ խառ մը կը գտնէք արդէն առաջին օրէն Ն. Մառ. իսկ վերջերս կարծես շատերն աւելի կ'ուզեն ըսել թէ հայերէնը պատահարաբար միայն հնդկիկեր. ծածկոյթ մ'առած ըլլայ. եւ բուն Հայք մինչեւ ուղղեւծուծ Յարեթականներ ըլլան: — Աւելորդ է երկարել այս սխալ ու չարագանցեալ կարծեաց մասին: — Միւս կողմանէ ունինք նաեւ հայերէն այլեւայլ դրուածքներ, որոնք յարեթականութեան մասին գաղափար մը կու տան. — ի հարկէ ունինք ուրիշներ ալ գրուած ճշգրիտ այն ոճով, զոր վերը նկարագրեցինք, բայց յաճախ առանց այն լեզուագիտական հմտութեան՝ զոր ունի գոնէ օրինակի համար վերոյիշեալ տեսութեանց Հեղինակը: Մաս մը առիթ կ'ըլլայ յիշելու թէ մ'եւաքը:

Իրերու բերմամբ յարեթական ճիւղին վերաբերելու էին եւ ամէնէն աւելի այս ուղղութեամբ քննուելու՝ ճշգրիտ «կաւկասեան» լեզուները, որոնց մէջ իբր գրաւոր հին լեզու է միայն վրացերէնը: Թէ ուրեմն ասի յարեթականութեան մէջ մեծ գեր մը պիտի խաղայ՝ գրեթէ բնական բան մըն է: Ասի եւ միւս տասնեակներով բազմազան եւ անմիասնական լեզուները բառերու եւ ձեւերու այն-

պիսի խառնամառն կոյտ մ'ունին որ իրապէս մեծագործութիւն մը կ'ըլլայ այս խառնակոյտին մէջ յօրինուածութիւն մը ստեղծել եւ լեթէ կարելի ըլլայ՝ գոնէ հասարակաց նախնական միութիւն մը գտնել: Առ այժմ որեւէ լեզուի մ'արդի ձեւերն ու բառերն եւ բառակէսերն անգամ անխտիր կը գործածուին՝ — բառ մ'ասկէ, ուրիշ մը՝ անկէ — մեկնելու համար հազարաւոր տարիներ յառաջ գրուած արձանագրական լեզուի մը ձեւերն ու բառերը: Ասի ալ չբաւելով՝ Կովկասէ կամուրջ ձգել փորձուած է մինչեւ Պիւրենեան լեռնագիծը, եւ այն տեղւոյ Կղզիացեալ Բասկերէնն ալ առնուած այս խառնակոյտին մէջ, եւ բնականապէս միջանկեալ շրջանի՝ յատկապէս Միջերկրականի եւ Փոքր-Ասիոյ բոլոր հին ժողովուրդներն ու իրենցմէ մնացած լեզուի մնացորդներն եւ անունները փորձուած է խառնել այն շեղիւն: Եթէ այս ամէն արդէն որմէ կարելի է միշտ կէտ մը գտնել, որով որեւէ նմանութիւն մ'երեւայ բանի մը՝ զոր ապացուցանել կը բաղձանք: Բայց ճշգրիտ սով է որ կարելի է գրեթէ ամենայն ինչ ապացուցանել փորձել, սակայն ասպացուցուած կ'ըլլայ յաճախ գրեթէ ոչինչ: Կան գիտնականներ՝ որոնց այս չափն ալ չի բաւեր, եւ շահագործելու կ'աշխատին ամբողջ հնութեան ծանօթ աշխարհէն ալ աւելի անդին՝ ինչ որ որեւէ կերպով նմանութիւն մ'ունենայ կամ կարծուի թէ ունի:

Իրերու օրինակ այս կարգի կարծեաց յիշենք՝ տեսութիւն մը Յառաջակողման Ասիոյ նախալեզուներու մասին: Այսինքն կ'ըսուի՝ «Յառաջակողման Ասիոյ նախալեզուները՝ Հարաւ-արեւմտից մէջ՝ Նախալիբէական-Նեղոսական (Նուրիական) տիպար ունէին, Հիւսիս-արեւելից մէջ՝ Նախալտայական-Հիւսիսագոյն (hyperboreisch)՝ տիպարով, իրարու փոխադարձաբար ազդակից եւ սերտ ազդերս ունենալով՝ Քարթուլիականին (= Վրացերէնի) հետ, կամ Լիգուր-Կաւկասականին հետ, կամ որոշ չափով մ'անշուշտ Բրաուի-Գրաւիականին հետ, որ երբեմն գէպի Հիւսիս-արեւմուտք կը տարածուէր մինչեւ Իրանի խորքերը: Այս երկու՝ Լիբէական ու Նախալտայեան տիպարներու խառնուրդէն ծագեցաւ՝ ներքին գծին վրայ Անցման միջին տիպերու շարք մը՝ Նախալիբէականին եւ Նախատուրանական-Հիւսիսագոյ-

նին միջեւ, այսինքն՝ Իբերական լեզուները, որոնք Կասպից շրջանէ եւ Հարաւ-արեւելեան Հայաստանէ մինչեւ Ասորական շրջանը կը հասնէին: Ասկէ Միջերկրականին հարաւային աւազանին վրայէն մինչեւ Սիկիլիա ու Սպանիա շարունակուած կ'երեւան, ուր՝ խառնուելով Լիգուրականին հետ՝ ծնած են Եւսկարան» (Euskara) : Արդ այս «Արեւելեան Իբերականին» վերաբերին՝ բացի Միտաններէնէ եւ Նախախաբերէն-Կապպադովկարէնէ՝ անշուշտ նաեւ Լիւկիարէնը եւ ապահովապէս նաեւ Վաներէն-Ուրարտերէնը կամ Ալարոդերէնը՝ Վանեան նախահայկական բեւեռագրական բնագիւղներուն»: — Այս ամէնն ըլլայ «Իբերական Նախալիպար մը, որ ներքին համալիցութիւն մը կազմէ Գարթուլեան-Հարաւային-Կովկասականի, Նուրիական-Նեղոսականին, Բրահուի-Գրաւիգոյի եւ Նախալտայականի (Տուրանականի) միջեւ»: — «Ասոր դիմաց՝ Հիւսիս-արեւմտեան, պոնտական Անատոլիոյ եւ Արեւմտեան Փոքր-Ասիոյ մէջ կ'իշխէր՝ հեռաւոր ուրալիդերով (uraloid) Հիւսիս-Կովկասականին հետ կապուող լեզուատիպար մը, որուն արեւելեան ճիւղերը մինչեւ Հիւսիսային-Հնդկաստանի մունդա-կուլարեան լեզուներու կը հասնէին, եւ որուն արեւմտեան շարունակութիւնները Միջերկրականին ամբողջ հիւսիսային աւազանին վրայ կը տարածուէին. այն է՝ Լիգուր-Լիբիգեան-Լիւրիկեան-Լիգուրեան (ligy-leligisch-illyrisch-ligurisch), որ կերպապէս միջին տեսակ մըն է՝ Ուրարտ-Փիննականին եւ Հիւսիսարեւմտեան-Կովկասականին միջեւ. — Լիգու-Լիգուրականն է Բասկերէն խառնուրդ լեզուի գլխաւոր տարրը. — Լիգուր-Լիբիգեան կամ Լիբիգեան հիման վրայ՝ հիւսիսային-պոնտական շրջանին մէջ զարգացած է Հայկաներէնը ⁶⁶»:

Այս մեծ ծրագրով՝ բայց նաեւ նոյնպիսի երեւակայութեամբ գծուած պատկերին մէջ՝ շերտ մը թողուած է Սեմականին, բայց ըստ երեւութիւն հաղիւ թէ թիզ մը տեղի արուած՝ Հնդկիկերոսականին, որ յանկարծ երեւան կու գայ այս «Իբերական» կամ նախալիգուրեան համատարած ծովուն մէջ: Դիտենք թէ գոնէ հաստատուն չեն այն հիմունքն, որով կը պնդուի յաճախ — առանց վերջնականապէս հաստատուել կարենալու — թէ իրօք վրական ըլլան (— կամ աւելի

⁶⁶ Այսպէս՝ J. Karst, Geschichte etc., p. 39—40.

մշուշապատ բառերով «Իբերական» կամ «կաւկասեան» —) Ուրարտերէնը⁶⁷, Միտաններէնը, Եւրամերէնը, Լիւկիարէնը (— զոր շատերն ընդհակառակն՝ հնդկիկերոսական կը գտնեն —) աւելի եւս Հիւսիսային-Ասորոց, Հաթիան աշխարհաց եւ վերջապէս Փոնտիոյ եւ Արեւմտեան Փոքր-Ասիոյ հին լեզուները: Դարձեալ պէտք է նախ ապացուցանել թէ իրօք երբեմն ա՛յնպէս միապաղաղ ու համացեղ ժողովուրդ մ'եղած ըլլայ՝ ինչպէս կը նկարագրուի՝ այս ամէն տեղերը: Որչափ ծանօթ է պատմական շրջաններուն

⁶⁷ Հետաքրքրական է այս մասին Հեղինակին դիտողութիւնը՝ յիշելով G. Deetersի գրութիւնը՝ «Հայերէն եւ Հարաւային-Կաւկասերէն, նպաստ մը լեզուական խառնման խնդրոյն». հմտ. Gerhard Deeters, Armenisch und Südkaukasisch, ein Beitrag zur Frage der Sprachmischung, in «Caucasica», fasc. 3 (1926), p. 37—82; fasc. 4 (1927), p. 1—64 (այս առթիւ A. Meilletի գրառողութիւնն ի Rev. Ét. Arm. VII, 2, 1927—1928, հայերէն՝ Մ. Տ. ի «Յառաջ»), 1928, թ. 654): Այս գործը կը կոչէ «սեմական մեծագործութիւն մը», որ «Հայերէնի հնդկիկերոսական տեսակետով անկանոն առանձնապատկութիւնները վրացերէնէն («Քարթուլերէնէն») կը փորձէ մեկնել». «մասնաւոր որ քարթուլեզգի (Karthweoïd) նախախտերը Հիւսիսային Փոքր-Ասիոյ մէջ անշուշտ կը հասնէին փոխաբան-հայկական նախահայերէնէր եւ մասամբ փոխ-հետ նոյն եղած ըլլալու են»: Բայց ի հարկէ, անոր հետ նոյն եղած ըլլալու են»: Բայց ի հարկէ, կը յաւելու, բուն Մեծ-Հայոց աշխարհի մէջ հայերէն կարենանք քարթուլեզգի Հարաւային-Կաւկասերէնը գնել, ինչպէս կ'ապացուցանեն նախահայկական տեղւոյ-անունները՝ որոնք մասամբ Իբերական-Նախալտայեան եւ մասամբ լեզուագիտ. (lesgoïd) նկարատեսին, եւ գարձեալ աչքի առջև ունենալով թէ զիւր ունին, եւ գարձեալ աչքի առջև ունենալով թէ վանեան-ուրարտեան լեզուն բացարձ. ոչ-վրական («ոչ-քարթուլիական») նկարագիր ունի» եւն: «Բայց ասորի հայերէնի ձայնական դրութիւնը՝ հարաւային-կաւկասերէնի հետ ամէն նմանութեամբ ալ՝ ասոր հետ հաղիւ թէ համապատասխան ըլլայ, այլ մասնաւոր կը ցուցնէ մերձաւոր ազդակաւորութիւն մը նախալիգուրեան հետ, որուն հետ գրեթէ կը նոյնանայ: Հնդկիկերոսական Հայերէնն իւր նախնին պոնտական-փոխաբան նախախտերու մէջ զարգացած ըլլալու է նախահնդկիկերոսական հիման մը վրայ, զոր կ'ընթաց նկատել իբր ասիական գուգալիո-մաս մը Սպանիական-Բասկականին: Ոչ թէ ֆաթուրեւեան-Իբերականը, այլ Եւսկարեան-Իբերականին արեւելեան մէկ համադրը վճուող եւ որոշիչ եղած է հայերէնի ձայնական յօրինուածութեան ինքնուրոյն կազմութեան» եւն (J. Karst, Grundsteine etc, p. 179): — Արդէն G. Deeters թէ Եւսկարեան լեզուները կը շօշափէ, բայց կարակազուութեանց մէջ գգուլաւոր է ընդհանրապէս, եւ ինքն արդէն կը նշանակէ թէ նման կարծումներու մաս մը պատահական եւ շատ բան կարելի է նաեւ պլազգ մեկնել: Այս հեղինակին նոր գործը վրական բացի մասին (G. Deeters, Das kartwelische Verbum, vergleichende Darstellung des Verbalbaues der südkaukasischen Sprachen, Leipzig 1930, pp. X + 258) զնահատուի երկատրուութիւն կը համարի A. Meillet (Rev. Ét. Arm., X, 1, 1930, p. 157—158). որովհետեւ այսպիսի խորին համեմատական ուսումնասիրութեամբ միայն կրնայ ի վերջոյ որոշուիլ այն «կաւկասեան ենթախաւի» («substrat caucasique») ազդեցութիւնը հայերէնի զարգացման համար: Երբ այս ուսումնասիրութիւնները վերջական արդիւնք ունենան, այն ատեն միայն կրնանք ապատիւ «ունայն ենթադրութիւններէն»: Տես թէ մ'եւաքն ալ:

Աճառեան՝ նոյնպէս նամակաւ մ'առ Խմբա-
 դրութիւն, ուր կը մեկնուի իւր խօսքին
 իմաստը, եւ թէ՛ Ն. Մատի հնարած «Յարե-
 թագիտութիւնը» բայ ի իւր աշակերտներէն՝
 հետեւող չունի, եւ գիտնականը «ցոյց տուած
 են ոչ հաճելի վերաբերմունք», եւ «չենք
 կրնար ընդունիլ Պր. Մատի կարծիքական
 վարդապետութիւնը»: Իսկ Կարստի «այլան-
 դակ յօդուածը» խիստ քննադատութեան կ'են-
 թարկուի, քանի որ ինչպէս բուն հնդիկեւրո-
 պականները՝ նոյնպէս պարսկերէն փոխառու-
 թիւնները հաւասարապէս կը մեկնուին սու-
 մերականով: Բայ աստի լեզուի մը «կէս-
 հնդիկեւրոպական» վիճակ մը ծիծաղելի է
 եւն⁷⁵: Այսօր անշուշտ Յարեթարանութեան
 հետեւողներն աւելի են. բայց կարծենք խըն-
 դրական կը մնայ նաեւ այսօր թէ՛ Ն. Մատ
 արդեօք Յ. Կարստի վերոյիշեալ երկերը
 կ'ընդունի՞ իւր իւր գրութեան գոնէ մասամբ
 հետեւողի, ինչպէս նաեւ նման ուղղութեամբ
 ուրիշ քանի մը գիտնոց գրութիւնները: Ի
 հարկէ խնդրական չեն այն երկերն՝ որոնք
 ուղղակի իւր ուղղութեամբ են⁷⁶: Ընդունուի
 կամ ոչ՝ երկու խումբն ալ նոյն շաւղին կը
 հետեւին եւ միեւնոյն ընդհանուր ուղղու-
 թեան գաղափարն ունին, թէ կարծես աշ-
 խարհքս պէտք է որ դառնայ մէկ (բուն
 կրկին) առանցքի վրայ, այն է՝ Կաւկասի եւ
 Պիւրեներեան լեռնաշղթային: Այս բեւեռաց
 առջեւ խոնարհելու են ամբողջ աշխարհի ա-
 մէն հին ու նոր ազգերն ու ցեղերն՝ իրենց
 լեզուներով, թերեւս ամէնէն աւելի «հնդիկ-

եւրոպական» կոչուածները: Այս ուղղու-
 թիւնը մինչեւ անգամ նիւթական շատ որոշ
 ազդեցութիւն գործած է ի Կաւկաս: Եթէ
 չենք սխալի՞ր՝ վերջին մարդահամարի ժա-
 մանակ Հայերն առ հասարակ վտարուցան
 Հնդիկեւրոպականաց շարքէն եւ վճռուցան՝
 իրր հարադատ «Յարեթականներ»: Պատճա-
 ուարանութիւն մը չտեսանք, բայց դժուար չէ
 դուշակել. այսինքն՝ խորհած ըլլալու են թէ
 Հայք — քանի որ կը բնակին հին Խաղերու
 երկիրը, — տեսակ մը գաղտնի Վրացիներ
 ըլլալու են՝ որոնք պատահաբար հնդիկեւրո-
 պական — այն ալ՝ ըստ ոմանց միայն «կէս»
 — լեզու մը ստացած են: Չգարմանանք, երբ
 այս կամ նման տարօրինակ կարծիքներ տա-
 րածուին, երբ նաեւ մեր մէջ կան կարծողներ
 թէ օրինակի համար մեր հին դրաւոր լեզուն
 միայն տիրող ազնուականութեան լեզուն ըլ-
 լայ, եւ աւելի անըմբռնելիօրէն թէ՛ մեր հին
 թէ՛ արդի «աշխարհարար» լեզուն ըլլայ «ոչ-
 արիական», այսինքն՝ ոչ-հնդիկեւրոպական,
 — ըլլայ «տուրանեան» կամ ոչ⁷⁷. — կար-
 ծես մեր բարբառները չինարէն ըլլան եւ ո՛չ
 թէ հայերէն, եւ թէ ասոնք մեր գրարարէ
 աւելի հեռացած ըլլան քան օրինակի համար
 ումանական լեզուները՝ լատիներէնէ, չհա-
 շուելով վերմանական լեզուներու եւ բար-
 բառներու մեծ հոյլը՝ համեմատութեամբ
 անոնց նոյն իսկ սակաւ դարերու հնագոյն
 ձեւերու եւն:

Սակայն թողունք այս խորհրդածութիւնքն
 որ հեռուն կը տանին գմեկ: Չենք կրնար նաեւ
 Յարեթարանութեամբ հոս երկարօրէն գրա-
 դել, եւ ոչ ալ տեղւոյս կը վերաբերի այս մա-
 սին արդէն շատ ընդարձակ գրականութիւնը:
 Միայն Ն. Մատի գրուածքներու ցանկը, որ
 ըյս տեսաւ «Յարեթական Հաւաքածոյ»ի Չ
 գրոց մէջ, կը պարունակէ թ. 1—414 խո-
 րագիրներ: Այս հրատարակութիւնը հիմնած
 է նոյն Ն. Մատ, եւ հրատարակ կը հանուի
 Լենինգրադի Գիտութեան ձեմարանի «Յա-
 րեթական Ինստիտուտի» կողմանէ⁷⁸: Այսու
 հանդերձ կրնանք յիշել քանի մը գրուածք-
 ներ՝ հայ լեզուաւ, որոնք յարեթագիտու-

Տեղեկագրոց մէջ: Հմտ. N. Marr, Jafetičeskije ele-
 menty v jazykach Armennii, I: BAP (= Izv. Akad. Nayk),
 1911, p. 137—145. — II: ib. p. 469—474. — III: ib.
 1912, p. 595—600. — IV: ib. p. 831—834. — V: ib.
 1913, p. 175—181. — VI: ib. p. 417—426. Եւ այսպէս
 շարունակուած: Որչափ գիտենք այս խորագրով շար-
 քին վերջին յօդուածն ըլլալու է՝ XI: ib. 1919, p. 395
 — 414: Կը թողունք յիշել ուրիշները:
⁷⁴ Հմտ. ԱՐՄՏ, 1914, թ. 3, էջ 281—283:
⁷⁵ Օրինակի համար՝ Fried. Braun, Die Ur-
 bevölkerung Europas und die Herkunft der Germanen
 (= Japhet. Studien zur Sprache und Kultur Eurasiens,
 herausgegeben von F. Braun und N. Marr. I. Berlin
 1922). — N. Marr, Der japhetische Kaukasus
 und das dritte ethnische Element im Bildungsprozess
 der mittelländischen Kultur. Aus dem Russischen über-
 setzt von F. Braun (= Japhet. Studien etc. II. Berlin
 1923, pp. 76), եւ ուրիշներ: Այս գործերը կ'ուզեն ի
 միջի այլոց ցուցնել թէ քարթուկեան լեզուները
 նախադրմաներէնի վրայ ազդած ըլլան, եւ ասոր ար-
 դեւք ըլլայ դերմանական ձայնափոխութիւնը
 Լեն: Կարստ ալ կ'ընդունի թէ «քարթուկեան ցոյգեր»
 յատկապէս Մուսնեթական տարածքով՝ նստած ըլլալու
 են երբեմն Արլեանց մէջ եւ աւելի անդին հիւսնա-
 արեւելք՝ նախադրմանական շրջանակի մէջ (Grund-
 steine, p. 178):

⁷⁷ Հմտ. օրինակի համար «Հայերնիք» ամսա-
 գիր, Գ, 1924, թ. 1, էջ 107—123, կամ՝ անդ, 2,
 927, թ. 2, էջ 101—112, եւ նմաններ: Տես յետոյ:
⁷⁸ (Akademia Nauk. Jafetičeskij Institut.)
 Jafetičeskij Sbornik. Recueil Japhétique. VI. Lenin-
 grad 1930 (red. I. I. Meščaninow), pp. 285: Սիկրը՝
 Ն. Մատի պատկերը. — իւր գործոց ցանկը՝ էջ 255
 — 283:

թեան մասին գաղափար մը կու տան: —
 Ամէնէն յառաջ նշանակենք Գ. Ղափանցեանի
 կրկին գրուածքները, չհաշուելով իւր ուրիշ
 գրութիւնները. իսկ Նոր-Բայազետի ուրար-
 տեան արձանագրութեան մասին իւր հետա-
 դատութիւնը յետոյ կը յիշուի⁷⁹: Ռ. Արրա-
 համեանի յօդուածը՝ «Արեւելագիտութեան
 վերջին խօսքը»՝ բուն ամփոփումն է Ն. Մատի
 մէկ ճառին, խօսուած Պետերբուրգի Գիտու-
 թեան ձեմարանի մէջ 1911, Դեկտ. 29: Յա-
 րեթարանական ուղղութեամբ է նաեւ իւր
 մէկ յօդուածը հայ բարբառներու ուսումնա-
 սիրութեան մասին, ինչպէս նաեւ իւր այ-
 լուստ օգտակար գրուածքը հնդիկեւրոպա-
 կան լեզուախմբի մասին, լեզուաց իւրաքան-
 չիւր ճիւղի համար կարեւոր գրքերու մա-
 տենագիտութեամբ ալ⁸⁰: Ն. Մատի խօսած
 մէկ ճառը Պարիսի հայ ուսանողաց երեկոյ-
 թին մէջ՝ լոյս տեսած է գրքոյկով մը⁸¹, ինչ-
 պէս Յարեթականաց մասին իւր յօդուածը՝
 թարգմանած է Լ. Գալանթար⁸²: Աւելորդ
 է յիշել ուրիշներ⁸³: Բայց պէտք ենք տեսնել

⁷⁹ Գ. Ղափանցեան, «Հայ-արմենական լեզուա-
 խմբի ազգակցական բովանդակութիւնը», էջմ. 1917,
 էջ 29. — աւելի նոր իւր՝ «Յարեթական լեզուաբա-
 շէնքի նուազումը և տեսութիւնը. ընդհանուր էքզիզիզ», No.
 «ՀՍՍՀ Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր», No.
 2—3 (Երևան 1927), էջ 374—397 (I—XXIV) — նաեւ
 առանձին՝ Երևան 1927, էջ 24: — Հմտ. իւր
 «Հնդարանական մի քանի մնացորդներ հայերէնում»,
 «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ Գիտութեան ու Արուեստի Ինս-
 տիտուտի» (1927), No. 2, էջ 77—104. Եւ «Ստուգա-
 րանութիւններ»՝ անդ, էջ 105—113, եւ ուրիշներ:
⁸⁰ Ռ. Արրահամեան, «Արեւելագիտութեան վեր-
 ջին խօսքը», ԱՐՄՏ, 1912, թ. 4, էջ 378—381 (ու-
 սերէն բնագիրը՝ Izv. Ak. Nauk, 1912, p. 69—82.
 Եւ Մատի գործոց ցանկը՝ թ. 135). — իւր՝ «Ինչ
 կերպ հնարար է հայերէնի գիտական ուսումնասի-
 րութիւնը», ԱՐՄՏ, 1912, թ. 4, էջ 364—377. — իւր՝
 «Հնդիկեւրոպական լեզուախումբը», ԱՐՄՏ, 1912,
 թ. 5—6, էջ 464—498: Հոս ալ կը պնդուի թէ Հայե-
 րէնը «գուտ հնդիկեւրոպական լեզու է», թէ Գրա-
 բարը նախարարաց լեզուն ըլլայ եւն:
⁸¹ Ն. Մատ, «Հայկական մշակույթը, նրա արժա-
 ները եւ նախապատմական կապերը՝ ըստ լեզուալի-
 տութեան» (Փարիզի հայ Ուսանող. Միութեան կողմէ
 Սօսիէթէ Սովանթի ամփոփագրոն կազմակերպուած
 Կապիթիւնի մէջ կարդացած դասախօսութիւնը): Փա-
 րիզ 1925, էջ 32: — Հմտ. N. Marr, La langue
 géorgienne, Ի Rev. Or. Chr. VI (XXVI), 1927—
 1928, No. 1—2, p. 3—21.
⁸² Ն. Մատ, «Յարեթականները» թրդ. ուսու-
 բնից Լ. Գալանթար, Ի «Նորք», 1922, Գիրք Բ,
 էջ 166—178: Տես Մատի գործոց ցուցակը՝ թ. 268,
 ուր յիշուած է այս հայ թարգմանութիւնը, եւ դար-
 ձեալ գերմ. թարգմանութիւն մը՝ Die Japhetiden,
 Ի «Der neue Orient», 8. Heft, p. 262—268: — նոյն
 Լ. Գալանթար, «Տեղակից ազգերի խնդիրներ», Ի
 «Մշակ», 1911, թ. 166 (թերթօն), առթիւ Լ. Մ. Մե-
 լիխիւթ-Բեկիւլի ուսուերէն մէկ գրութեան վրայ եւ
 Սպանիոյ Իրերաց պաղագիտութեան մասին (Տիպ. 1911,
 էջ 38. խորագիրը՝ նոյն տեղը):
⁸³ Այսպէս Ն. Մատի յօդուածը՝ Tam-Dam (գա-
 ղափարագիր... «ամուսին») բառի յարեթական ծա-

յարեթարանութեան առաջին քննադատու-
 թիւնը լեզուալիտի մը կողմէ:
 Հր. Աճառեան քննութեան առած է Ն.
 Մատի յարեթագիտական գրութիւնը՝ ցոր-
 չափ այն ժամանակ զարգացած էր⁸⁴:
 Ն. Մատի գրութիւնն սկսած է ա՛յն կարծի-
 քով թէ Հարաւային-Կաւկասի լեզուները
 (— ուստի յատկապէս Վրացերէնը —) ազ-
 գակից ըլլան Սեմական լեզուաց. եւ Սեմա-
 կան ու Բամեան ալ ի միասին առեալ կը
 կազմուի մեծ լեզուախումբը՝ զոր Յարեթա-
 կան ուղած է կոչել, եւ որ կը տարածուէր
 ուրեմն Կովկասէ մինչեւ Ափրիկէ: Արդ, կը
 հետեւցնէր, քանի որ Կաւկաս յարեթական
 է եւ Միջագետք՝ սեմական, միջանկեալ
 Հայաստան ալ պէտք է որ յարեթական լե-
 յանութիւնը հողն անջատուած կ'ըլլայ շերտով մը.
 — պատճառարանութիւն մը՝ որ արժէք
 չունի⁸⁵: Դարձեալ, կ'ըսէ, որովհետեւ Հայք
 արեւմուտքէ գաղթած են եւ Հայաստանի
 նախկին բնակիչները Նալդեանք էին, ասոնք
 յարեթական եղած ըլլալու են եւն: Այս ա-
 մէնը սիկրնաւորութիւնն էր. բայց յետոյ
 սկսաւ յայտնուիլ այն վարդապետութիւնը
 թէ Հայերէնն առ հասարակ հնդիկեւրոպա-
 կան ըլլայ, այլ «այն խաղեան յարեթական
 լեզուն է, որ յետոյ Հնդեւրոպացիների լե-
 յուին հետ շփուելով՝ ստացաւ նորանից նոր
 տարրեր եւ մի կերպ հնդեւրոպականացաւ»:
 Եթէ ուղիղ ըլլար այս ամէնը՝ հայերէն լե-
 յուի հարիւրամեայ լեզուաբանական աշխա-
 տութիւնը տապալած պիտի ըլլար, եւ վերի-
 վայր շրջուած այլեւայլ կէտերու հետ նաեւ
 այն բազմաթիւ բառերն՝ որոնք Հայերէնէ
 փոխառուուած են վրացերէնի եւ այլ լեզուաց
 մէջ⁸⁶: Արդ այս եւ շատ ուրիշ կարծեաց
 գումար: Ի ՀԱ, 1921, թ. 1—2, էջ 78—83. Եւ թ.
 3—4, էջ 220—227: — Հմտ. նաեւ Աշխարհեզի
 ճառը՝ «Գիտութիւնների Ակադեմիա եւ Հայագիտու-
 թիւնը», Ի «Տեղեկագիր ՀՍՍՀ Գիտութեան եւ
 Արուեստի Ինստիտուտի», 1926, No. 1, էջ 172—179
 եւ ուրիշներ:
⁸⁴ Հր. Աճառեան, «Պրոֆ. Մատի լեզուաբանա-
 կան նոր գրութիւնը», ԱՐՄՏ, 1910, թ. 5, էջ 441—
 450:
⁸⁵ Իրաւունք ունի Հր. Աճառեան տարակիտ թէ
 նոյն պատճառարանութեամբ՝ որովհետեւ Հայաստանի
 արեւելքի իրանեան Պարսկաստանն է եւ արմատքն ալ
 հնդիկեւրոպական Փոքր-Ասիան էր, ուստի Հայաս-
 տանն ալ հնդիկեւրոպական լեզուախումբն պէտք էր
 որ վերաբերէր:
⁸⁶ Հմտ. այս խնդրոյ մասին Հր. Աճառեանի
 քննութիւնը՝ ԱՐՄՏ, 1898, էջ 309—315 եւ 365—371
 (գրքի էջ 900 բառեր): Ասոնք եւ նաեւ հայերէնի մէջ
 փոխառեալ Ասորականներն անգամ «յարեթական»

հիմը՝ ստուգարանութիւններ միայն կրնան ըլլալ, զորոնք քննութեան առնելով Աճառեան, կը գրէ թէ «մենք որ բառերի ստուգարանութեան մէջ առնելից առաջ փնտրում ենք օրէնք եւ ո՛չ ազատութիւն, շատ կասկածելի ենք գտնում նոյն ստուգարանութիւնները»։ Սակայն, կ'ըսէ ի վերջոյ, ընդունինք պահ մը թէ բոլոր ստուգարանութիւններն ուղիղ ու ճիշդ ըլլան, «ի՞նչ դուրս կը գայ սրանից։ Ոչի՛նչ։ Ոչինչ չէր դուրս գայ նաեւ եթէ 241 տեղ 240 կամ 2400 ստուգարանութիւններ գտնուէին։ Ներկայ հայ լեզուի մէջ 4000ի չափ քուրքերէն բառ կայ, բայց հայերէնը թուրքերէնի ցեղակից չէ։ Նոր-Նախիջեւանի բարբառում 10 թուրք կամ ուսւ բառի դէմ 2 հայ բառ կ'ընկնի՞ արդեօք. բայց Նոր-Նախիջեւանի բարբառը հայերէն է։ Բառերը չեն միայն որ չինում են լեզուն. ֆիլիպսոսութիւն է պետք։ Հայերէնը հնդկիկերոպական չէ՛ նրա համար որ 3—400 հնդեւր. բառեր ունի, այլ հնդեւրոպական է նրա համար որ իր ֆիլիպսոսութիւնը հնդեւրոպական է» են։ Բառերու մէջ ի հարկէ փոխառութիւններ ըլլալու են «կամ Կովկասեան ազգերից կամ Թալիքերից, որոնց հետ Հայերը դարեր շարունակ հարեւան եւ բնակակից են եղել» են։

Բնականապէս տարբեր չէ լեզուագիտութեան վճիռը նաեւ այսօր։ Օրինակի համար Ա. Մէյէ կը գրէ⁸⁷. «Ն. Մառ, կ'ըսէ, որ խորին հմտութիւն ունի Վրացերէնի եւ կը հետաքրքրուի Կաւկասի բոլոր լեզուներով, ջանացած է հայերէնի մէջ կաւկասեան հին հիման մը հետքեր գտնել։ Դժբախտաբար այս հետազոտութիւնը կապած է ընդհանուր տեսութեան մը հետ՝ որ երբեք չէ ապացուցուած եւ որ ապացուցուելու ատակ չէ. այն է թէ՛ Հիմալայէ մինչեւ Ատլանտեան՝ անհուն տարածութեան մէջ գտնուին հետքեր լեզուաց հին գերգաստանի մը, որուն յետակեացներն ըլլան Կաւկասի բարբառներն եւ բասկերէնը։ Նոր կարելիութիւններ ստեղծելու երեւոյթն ունենալով՝ այլեւայլ անձանց գրաւիչ երեւցած է՝ նոյնը հայերէնի

պիտի բուռն այն ժամանակ, ինչպէս նաեւ հայերէնի տակաւին չմեկնումս բառերը. ստոր փոխարէն բուն հնդկիկերոպական բառեր հայերէնի մէջ փոխառութիւն համարուելու էին այն ատեն, ինչպէս են իրանեան եւն այլ փոխառութիւնները։
⁸⁷ A. Meillet *ի Rev. Ét. Arm.* VIII, 2 (1928), p. 253—257, որ մասնախոսական մըն է ՀԱ, 1927, թ. 11—12 (սիւնք 609—984) թուերուն, որոնք քառասնամեայ տարւելիցի առթիւ հրատարակուած բազմաթիւ հարցազրուանից գրուածները կը պարունակեն։

մասին կիրարկել։ Ներկայացող դէպքերը պէտք է զատ զատ նկատողութեան առնուլ։ — Ձեւախօսութեան մէջ Ն. Մառ կարծած է թէ կրնայ հայերէնի հին ու նոր ձեւերը մեկնել՝ համեմատութիւններով Կաւկասի լեզուներուն հետ. այս համեմատութիւններէն բան մ'ալ ընդունելի չէ։ Հայ Ձեւախօսութիւնը շարունակեալ զարգացմամբ կապուած է հնդկիկերոպական Ձեւախօսութեան հետ. սաի որեւէ խառնուրդի չի համարուիր։ Ծանօթ է թէ բազմաթիւ ձեւախօսութեամբ լեզուներն՝ ինչպիսի են հնդկիկերոպականներն, ընդհանրապէս ո'րչափ կը զիմարեն քերականական օտար տարբերաց ներմուծման դէմ» են. «Բառամթերքի մէջ աւելի հաւանականութիւն կայ գտնելու յետակեացներ նախկին բարբառներու՝ որոնց փոխանակած է այն հնդկիկեր. լեզուն՝ որ հայերէն կը կոչուի։ Սկզբամբ՝ անհետացող լեզուներն իրենց ետեւ բան մը չեն թողուր՝ բայց միայն արուեստական բառեր՝ որոնք կը նշանակեն այնպիսի առարկաներ, որոնց համար նոր ընդունուած լեզուն յարմար բառեր չունի։ Բանի որ Կաւկասեան լեզուներու մասին ստուգարանական յորինուածային երկեր կը պահուին, ծանօթութեանց ներկայ վիճակին մէջ անկարելի է կանոնաւոր հետազոտութիւն մը։ Ակնյայտնի է թէ բառ մը՝ ինչպիսի է հայ ոչխար, կաւկասեան բառ մ'ըլլայ՝ զոր չէր կրցած անհետ ընել հնդկիկերոպական շատ կարճ բառս *owis: Բայց մինչեւ այժմ թուով շատ քիչ են այս կարգի դէպքերը՝ զորոնք կարելի եղած է որոշել»։ — «Կը մնայ հետազոտութեանց փափուկ կարգ մը. այն է՝ ի՞նչ չափով հայերէնի ձայնագիտութեան եւ ձեւախօսութեան զարգացման ձգտումները պայմանաւորուած են այն իրողութեամբ թէ հայերէնը հնդկիկերոպական լեզու մըն է՝ խօսուած ժողովրդեան մը կողմանէ, որուն նախկին լեզուն Կաւկասեան տիպարէ ըլլայ։ Այս կէտը «ենթախաւերու» (substrats) խընդիրն է, որուն եզակի դժուարութիւնը քաջամանօթ է։ Արդէն երեսուն տարի կայ որ հայերէնի բաղաձայնական փոփոխութիւնն եւ ձեւախօսական որոշ դժեր մեկնած եմ ենթախաւերով մը՝ վրականին զբայի տիպարով։ Վերջերս Deeters խնդիրը կրկին քննութեան առած է՝ աւելի մերձուստ հետախուզելով եւ մանրամասնաբար քննելով։ Ենթախաւերու ազդեցութիւնը տարակուսական չ'երեւար։

Բայց աւելի յառաջ նկատելու համար՝ պէտք է որ նախ ունենանք ենթախաւերու մասին հաստատուն տեսութիւն մը՝ որ լաւագոյն եւ աւելի ճշգրիտ ըլլայ քան այն՝ զոր այժմ ունինք, եւ Կաւկասի լեզուաց ամբողջութեան համեմատական քերականութիւն մը, եւ զգալի յառաջադիմութիւն մը՝ ծանօթութեան սահմանեան լեզուաց եւ անոնց հետ կապուած լեզուներու։ Ինչպէս Deeters ալ լաւ տեսած է՝ պէտք եղածն իրողութիւններն են»։ — Եւ յիշելով յարեթարանական յօդուած մը իշխելի բառի մասին՝ կ'ըսէ թէ «անի կը պարունակէ այնպիսի սխալներ (— շինել կը մեկնուի վրացերէնէ —) որ աւելորդ է վրձարանել⁸⁸»։ — Բնականապէս նոյնպէս խօսուած է ուրիշ զանազան առիթներով ալ⁸⁹։

⁸⁸ Այս յօդուածն է՝ Dr. Rob. Bleichsteiner, Armenisch *i-shi «herrschen» und seine Verwandtschaftsverhältnisse*: *ի ՀԱ*, 1927, սիւն 753—758: Կը սկսի սուսմերէն ՏԱ «ձեռն» արմատէ, որմէ կը մեկնուին ինչպէս բասկերէն, ու սուսներէն, նոյնպէս յունարէն բառաձեւեր եւ իրր առաջին ձեւ վրական ենթազրեալ արմատ մը՝ որմէ ըլլայ նաեւ շինել են։ Իբր երկրորդ ձեւ ի վերջոյ կը կոչուին հասկերէն *i-shija* եւ հայ էշխել։

⁸⁹ Օրինակի համար առթիւ Յ. Գարստի վերջիլ-շեալ գրքին՝ «Պատմութիւն հայ բանասիրութեան» են՝ *ի Rev. Ét. Arm.* X, 1 (1930), p. 158—159: Կ'ըսէ թէ հայ լեզուագիտութեան այս պատմութիւնն «ճշգրիտ է եւ հրահանգիչ», բայց նաեւ ասի «պարտաւ ճշն է յայտնելու գաղափարներ... որոնց մեծագոյն մասը կամ յայտնապէս սխալ է կամ այնպէս արկածախնդրական որ կարեւորութիւն տալու պէտք մը չկայ»։ Եւ կը խօսի Հայերէնի հնդկիկերոպական լեզուի հնդկիկերոպական նկարագրին, բայց զարգացման ձգտման շեղումներու մասին, — որոնց համար «բնականապէս կը փորձուինք ենթադրել օտար ազդեցութիւններ. բայց դժուար է ճշգրտումներ ընել եւ ապացուցանել»։ — Եւ թէ «երբ պատմական վիպարութիւններով լուսաւորեալ շրջաններէ ելլէ՝ լեզուագիտը կը խաբխափէ, մանաւանդ այն ատեն, երբ սովորաբար չահագործել ուզէ սակաւածանօթ կամ հեռուոր լեզուներ։ Բայց կան մտեր, որոնք արկածախնդրութեան սիրող են. եւ հայերէն չահագործուած է այլեւայլ կողմէ։ Ծանօթ է թէ ինչ զգալի փորաւ օգտագործած է Ն. Մառ, առանց սակայն ամբողջապէս բացառուած յորինուածութիւն մը տալու։ Միւս կողմանէ Յ. Կարստ բոլորովին ուրիշ արկածախնդրութեանց հետամուտ է, բայց համարձակապէս դիմադրուելով մանրամասնութեանց՝ որոնք իր ենթադրութեանց խախտում ըլլալը կը ցուցանեն։ Հիմնական գաղափարն ա՛յն է թէ հայերէնը մեզ հասած է ժողովրդէ մը՝ որ բասկագրի (bascoïde) ազդեցութիւններ կրած էր։ Եւ ասիկ ծագած է այն ազդեցութիւններէն, որ հայերէնի մէջ հնդկիկերոպականով լաւ չի մեկնուիր։ Աւելորդ է երկար բացատրել վտանգն այն ոճին, որ կ'ենթադրէ թէ լեզու մը կրնայ կամայական խառնուրդ ըլլալ երկու էակէս տարբեր լեզուներէ։ Կը բաւէ նշանակել թէ Կարստ կ'առաջարկէ այսպիսի համեմատութիւններ, ինչպիսի է հայ ազգ եւ Կարստի համեմատութիւնները, որոնք համարուած են հնդկիկերոպական ծագումը հաստատելու համար՝ են։ Իբր օրինակ յիշելէ ետքը հայ —f (≡ հնդկիկեր. —s, բայտարածներս —f եւ —jf հանդէպ լոս. —mus եւ —tis են) կ'աւարտէ դիտողութեամբս. «Որչափ

Աւելորդ է յիշել ուրիշ դիտողոց նման դատաստանները։ Սակայն քանի որ յարեթարանք սովորաբար իբր միակողմանի կ'ուզեն համարել յատկապէս հնդեւրոպագիտաց դատաստանները (— թէեւ իրապէս միակողմանի է ճշգրիտ իրենց դրուութիւնը —), պատշաճ կը համարենք յիշատակել դատաստան մ'ալ ճշգրիտ նշանաւոր կաւկասագէտի մը կողմանէ։ Այս նշանաւոր դիտողականը՝ Ա. Դիր, որ վերջերս վախճանեցաւ, երեք տասնեակ տարիներէ աւելի զբաղած է կաւկասեան լեզուներով, եւ ունի այս մասին բազմաթիւ գրութիւններ, ի միջի այլոց կաւկասեան շատ լեզուներու Գերականութիւններ, Բառացանկեր են։ Դիտենք թէ հմուտ էր նաեւ հայերէնի եւ ունի զործնական Գերականութիւն մ'ալ մեր արեւելահայ գրաւոր լեզուին⁹⁰։ Իւր վերջին մեծ գործն է՝ «Ներածութիւն Ուսման Կաւկասեան լեզուաց» տարիներու աշխատանք (որուն Յառաջարանը 1927 Գեղա. թուականը կը կրէ), նպատակ ունենալով՝ Կաւկասեան իւրաքանչիւր լեզուի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տալու, այնպէս որ կարենայ «մատակարարել ստաղծ գիտական համեմատական աշխատութեանց համար» եւ քայլ մ'աւելի առնուլ «Համակաւկասեան» աւելի լաւ ճանչնալու⁹¹։ Առաջին էջին իսկ՝ Յառաջարանին մէջ հետեւեալ կարեւոր դիտողութիւնները կը կարդանք։ «Կաւկասեան» կը կոչուին, կ'ըսէ, այս լեզուները թերեւս ոչ շատ յաջող՝ բայց աշխարհագրօրէն ճշգրիտ անուանակոչութեամբ։ Այս լեզուախոսման իւր ձայնական ստաղծով ու ներքին կազմութեամբ ա՛յնպէս որոշ կը դանաղանի հնդկիկերմանական, սեմական եւ նկատենք իրողութիւններն՝ այնչափ աւելի կը համոզուինք թէ օգուտ չունի կամայականորէն կուսակից ըլլալ քանի մ'առերեւոյթ նմանութիւններու, այլ թէ պէտք է որոշել զարգացմանց ամբողջութեամբ՝ որոնք բազմաբար կ'են առաջին հայեցումքին տեսանելի չեն»։ — Ուրիշ դիտողութիւններն յիշուի միայն «Կաւկասեան նորածեւութեան» մասին գրուածք մը, հմտ. Sköld Hanne, *Zur Verwandtschaftslehre: die kaukasische Mode: „Beiträge zur allgem. und vergl. Sprachwissenschaft“*. Lund 1929, p. 80—129. (S.-A.) — Եւ նմաններ։
⁹⁰ Dr. A. Durr, *Praktisches Lehrbuch der ost-armenischen Sprache. Mit einer Schrifttafel*. Wien und Leipzig 1912, pp. 182.
⁹¹ Adolf Durr, *Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Mit einer Sprachkarte*. Leipzig 1928, pp. XI + 381. — Հմտ. Nemirovsky M. J., *A. Durr i kaukazskaja lingvistika* (Ա. Դիր եւ կաւկասեան լեզուագիտութիւնը). Vladikavkaz 1930, pp. 17 (աւելորդ է կը գրմ. համեմատութեամբ եւ Պատկերով մը)։

ուրալ-ալտայեան դրոշմով իւր գերացնելէն, որ կրնանք այս լեզուախումբը՝ հակառակ իւր անդամներուն ակնյայտի կերպով իրարմէ խոտորելու ձգտման՝ իբր լեզուական միութիւն մը նկատել. — գոնէ առ այժմ եւ իբր ուսումնասիրութիւնը գիւրացընող ենթադրութիւն: Եթէ յետոյ ի յայտ գայ թէ ո՛չ թէ միութիւն մըն է, այլ երեքութիւն մը՝ որ փոփոխակի ազդեցութեամբ եւ ուրիշ կարգի զուգամիտական երեւոյթներով միութեան մը ստապատիր երեւոյթը կու տայ, պէտք ենք ի հարկէ այսպիսի իրողութիւն մ'ընդունել: Լեզուաց այս գերզատանը կաւկասեան կը կոչուի, որովհետեւ իւր բոլոր անդամներն այսօր կաւկասեան լեռնաշղթային մէջ կամ անոր մերձակայքը կը խօսուին: Չեմ ըսեր թէ հոն ըլլայ իրենց հայրենիքը, ուստի իբր թէ հոն ծագած ըլլան: Ինչպէս յառաջ նոյն մտածել թէ որեւէ վաղեմի լեզու մը, զոր կրնանք հանգիստ նախակաւկասեան անուանել, ժամանակի ընթացքին տարածուած ըլլայ ազգաց բոլոր այս բեկորներուն վրայ, ի հարկէ ոչ առանց ստիպուած ըլլալու՝ իւր խորհելու եւ հնչելու սովորութեանց մէջ գանգան փոփոխութիւններ ընդունելու: Ով որ առիթ ունեցած է լսելու Արխաղի մը, վրացոյ մը եւ Աւարի մը խօսիլը, եթէ այսօր պիտի իրերու համար ականջ ունի, անկարելի է որ զգայ թէ արտաբերման վաղեմի սովորութիւնն ո՛չ միայն ստեղծած է նոյն լեզուին արդի ձայնական կերպարանքը, այլ պէտք է որ ազգած ըլլայ անոր ներքին կազմութեան վրայ: Օրինակի համար կրնամ խորհել թէ Արխաղերէնին աւերակակերպ նկատման խօսելու մոլեկան արագութեամբը»:

«Անդիտական պիտի ըլլար ի յառաջագուծ (a priori) ուրանալ ուղիւ եթէ այս նախակաւկասեանը, որ ի հարկէ հարկ չկայ թէ լիովին միասնական եղած ըլլայ, կրնար ուրիշ լեզուներու հետ մերձաւոր կամ հեռաւոր ազգակցութեան ազերս ունենալ: Այսօր հովապէս այսպէս ալ եղած է, եւ Կաւկասաւորանութեան գլխաւոր պաշտօնն է՝ ազգակցութեան այս աղբիւրները յայտարարել: Այս քանիս համար շատ կարեւոր է գործելու

եղանակը (մեթոդը): Մինչեւ որ հաստատ որոշած չըլլանք թէ ի՛նչ է բուն կաւկասեան, ուստի թէ ի՛նչ բան պէտք է համարուի իբր Համակաւկասեան հիմն լեզուագանձի մաս, արդի կաւկասեան լեզուներու համեմատութիւնքն ուրիշ լեզուներու հետ՝ աւելի կամ քիչ մնաց չափով անհաստատ («օրի մէջ աւկախ») կը մնան: Անարդար կ'ըլլար ուրանալ թէ արդէն այլեւայլ գեղեցիկ արդիւնքներ ձեռք բերուած են, թէեւ «Համակաւկասեան» մասին տակաւին քիչ բան գիտենք: Սակայն ձեռնարկուած են նաեւ փորձեր՝ Կաւկասեանի դոյզն ծանօթութեամբ համեմատութիւններ ընելու ուրիշ լեզուներու հետ, օրինակի համար՝ Յառաջակողման Ասիոյ մեռեալ լեզուներու հետ: Այս կարգի թանձրագոյն օրինակ մը — արդի Յախուշերէնի համեմատութիւնն Ելամերէնի հետ, այն ալ v. Erckertի բոլորովին անխտանակի աւազներու վրայ յեցած, — մտնանիշ ըրած եմ արդէն Յախուշերէնի մասին իմ աշխատասիրութեանս մէջ⁹², եւ աւելորդ կը համարիմ հոս այս մասին աւելի խօսիլ. — կը բաւէ ըսել թէ այն համեմատութեանց եւ ո՛չ միմ հաստատուն կը մնայ»:

«Ի վերջոյ քանի մը խօսք Մառի Յարեթարանութեան մասին: «Կաւկասակաւք» պարբերականին առաջին Պրակին մէջ խօսած եմ Մառի մէկ գրուածքին մասին եւ ըսած⁹³. Համոզուած եմ թէ Մառի բառամեկնութեանց մէջ շատ բան ճշմարիտ ըլլայ եւ թէ ուղիղ է հիմնական գաղափարը, այն թէ՛ Միջերկրական Հին քաղաքակրթութեան շրջանակին մէջ Հնդկիկերոպականին եւ Սեմականին քով գոյութիւն ունեցած ըլլայ երբորդ մ'ալ՝ Յարեթականը, որ պարունակէ մեռեալ լեզուներէ զատ տակաւին այսօր ապրող ներկայացուցիչներ՝ Կաւկասեան լեզուները, եւ որ Հնդկիկերոպականին եւ Սեմականին, ապահովապէս նաեւ ուրիշ լեզուներու հետ որեւէ ծննդական (ծագման) աղբիւրի մէջ կը գտնուի: Դարձեալ համոզուած եմ թէ Մառի վարդապետութիւնն, եթէ իրո-

⁹² Հմմտ. A. Dirr, Tsachurskij jazyk (Sbornik materialov... Kavkaza, Bd. 43). — R. von Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes. Mit Vorwort von Fr. Müller, T. 1—2 im 1. Bd. Mit Sprachkarte. Wien 1895. — Իրեն նաեւ՝ Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig 1888, էւն: ⁹³ Յիշուած պարբերականն է՝ Caucasia, fasc. 1, 1924, p. 109. — Ն. Մառի այն գրուածքն, որուն մասին խօսուած է, վրացերէն է (հմմտ. իբր գործոց ցանկը՝ թ. 275 եւ 291):

դութեանց հանդէպ հաստատուն տեսնուի, գիտական մեծագործութիւն մը պիտի ըլլայ, ինչպիսի է հնդկիկերոպական եւ սեմական լեզուներու լեզուական միութեան գիւրա...: Այս միջոցին Մառ իւր վարդապետութեան չէնքն «աւարտած» է. այսինքն՝ շինած է Պրակարուսեան անկողինը, որուն վրայ կը պրկէ բոլոր դժբախտ լեզուները՝ զորոնք կրնայ ձեռք ձգել իւր տեսնուողին հետազոտական գործունէութեան մէջ: Ներքին դժկամակութեամբ ստիպուած եմ Մառի ըսելու թէ (հոս) Այլեւս իրեն չեմ կրնար հետեւիլ: Նկատողութեան առնչու պէտք չկայ այն դրութեանը թէ «Հնդկիկերոպական Լեզուագիտութիւնը մարմին է ի մարմնոյ եւ ոսկր յուկերաց մեռնող քաղքենի ընկերութեան՝ որ չինուած է արեւելից ազգերը Եւրոպացոյ կողմանէ նուաճելուն վրայ՝ իրենց գաղթականական արիւնխանձ քաղաքականութեամբ⁹⁴». — հոս՝ արեւմուտք հազիւ թէ ըմբռնելի ըլլայ ասի. որովհետեւ Լեզուագիտութիւն եւ Գաղթային քաղաքականութիւն ի վերջոյ երկու բոլորովին տարբեր բաներ են: Բայց արդէն կասկածոտ կ'ըլլանք՝ երբ (նոյն տեղ) կը կարդանք չորս «նախաւոր արմատներու» մասին SAR (SAL), BER, YON եւ ROS, որոնք իրենց «խաչաձեռնութեամբ» իբր թէ մեղի կը լուծեն Եւրասիոյ հնագոյն պատմութեան գաղտնիքը: Մառի մե-

⁹⁴ Այս եւ նման խօսքերն առնուած են Ն. Մառի երկասիրութեան «Դասակարգել ամփոփոյց տպագիր աշխատութեանց Յարեթարանութեան մասին» (Klassifitsirovannyj perechen pečatnyh rabot po Jafetologii, Leningrad 1926, pp. 32): — Ցուցակը կը նշանակէ թէ այս գործն կրկին տպագրութիւն ունեցած է նոյն տարին (թ. 339): — Առձեռն չունինք գիտնոյ մը որուն մէկ երկը վերը յիշեցինք (M. J. Nemirovskij), սուսերէն այն գրուածքն՝ որուն խորագրն ըլլայ «Լեզու եւ քաղաքականութիւն. Լեզուագիտութեան ընկերային գիտութեանց հետ ունեցած կապին մասին»: Նուիրուած Ն. Յ. Մառ ակադեմիականին՝ իւր գիտական գործունէութեան քառասնամեկի առթիւ» (Վրացիկական 1928, Հաւաքումն, էջ 107—157): Տեղեկագրի մը համեմատ (հմմտ. «Anthropos», 1929, Heft 3—4, p. 705—707) Հաւաքմանս այլեւայլ յօդուածները Մառի լեզուական գրութեան մասին խօսին նոյն կարգի բացատրութիւններով, իբր թէ այն «Մարքսիստական լեզուագիտութիւն» ըլլայ «բուրժուական», եւ նման բաներ — Յորեւնական գրութեան մը մէջ այսպիսեաց մասին աւելորդ է երկարել: — Բայց տեղն է յիշել նոյն հեղինակին մէկ փորձը՝ «Հարեթարանութեան լեզուագիտութեան» լեզուագիտութեան ձեւեր «ը» աւարտով եւ յարեթարանութեան լեզուագիտութեան ձեւեր «ը» աւարտով (Nemirovskij M. J., Chettkia mjestoinennye formy na „i jafeticeskie jazyki Kavkaza i Srednememorja. Vladikavkaz 1930, pp. 14), սուսերիւ գործի մը եւ Հարեթարանութեամբ: — Ասոր ուրիշ գործի մը եւ Հարեթարանութեան «Կաւկասեան» փորձելու մասին նաեւ յետոյ:

թողին անպայծառութիւնն ու ուսուսակալութիւնն աւելի կը քնատէ քան որ ինքը կը կարծէ. եւ կրնայ համոզուած ըլլալ թէ արեւմուտքի հին «քաղքենի» լեզուագիտութիւնը, թէեւ մահամերձ հոչակուած ըլլայ, ճշդիւ յարեթարանական իրերուն մէջ տակաւին կարեւոր խօսք մ'ըսելիք պիտի ունենայ: Այն ատեն թերեւս կու գայ վայրկեան մը, ուր կարելի պիտի ըլլայ Մառի հանձարեղ սրամտութեան արժանի սքանչանքը յայտնելու»:

Նման դատաստաններ կը գտնենք ի հարկէ նաեւ ուրիշ տեղեր, եւ յատկապէս Մատենախօսական շարքի մը մէջ, որ ըյս տեսած է նոյն գիտնոյն հրատարակած «Կաւկասական» պարբերականին մէջ, հրատարակուած անոր մահուանէ վերջ⁹⁵: Հոս կրկին յիշելով Ն. Մառի վերը յիշուած գործը՝ յառաջ կը բերէ խօսք մը թէ «Յարեթարանական Լեզուագիտութիւնը վերջին տարիներու մէջ դժուարութեամբ ինք գինքն ազատեց քաղքենի մտածողութեան խանձարուքէն եւ ասոր համապատասխանող գիտական մեթոդէն»: Չենք կրնար, կ'ըսէ, ճշդիւ ըմբռնել թէ ինչո՞ւ Մառ՝ իւր վարդապետութեան առանց հակառակութեան առողջ եւ արգասաբեր հիմնական գաղափարը կը վտանգէ չափազանցութիւններով եւն: Այս ամէնուն հանդէպ՝ «հանդարտ խօսքեր» են, կ'ըսէ, զորոնք կը գործածէ Մեջնանիով՝ Յարեթարանութեան նոր նպաստակները սահմանադժելու աշխատելով, եւ ուր կ'ըսուի. «Այսպէս կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Յարեթարանական հետազոտութիւններն երթալով մարդկութեան բնական բոլոր երկիրներուն վրայ կը տարածուին, որ առիթ կ'ըլլայ սըրտմըտութեան, զարմանքի եւ հեղեղութեան՝ յարեթարանական դպրոցի «յափշտակիչ» քաղաքականութեան մասին: Յայտնապէս ամբողջ թիւրիմացութիւնը կայացած է այն սխալ ըմբռնման մէջ՝ իբր թէ յարեթարանները մարդկային ամբողջ քաղաքակրթութիւնը կաւկասի փոքր հողամասէն յառաջ բերել եւ որոշ ցեղի մը վերագրել կ'ուզեն: Բայց հետզհետէ աւելի յայտնի կ'ըլլայ թէ Յարեթարանութեան գործն է ո՛չ թէ ցեղային երրորդ տարր մը, ո՛չ ցեղ մը, այլ որոշ գարաշրջան մը, մարդկային զարգացման որոշ շրջան մը: Իւր աշխատութեանց մէջ աւելի խորամուխ

⁹⁵ Հմմտ. «Caucasia» (herausgeg. von A. Dirr ꞑ), fasc. 6, Teil 1. Leipzig 1930, p. 70—77.

կ'ըլլայ քան յարեթական ատաղձն եւ կը բովանդակէ քաղաքակրթութեան մը կառուցուածքը, որուն հասնել կրնային ինչպէս սպիտակ՝ նոյնպէս կարմիր կամ սեւ ցեղը եւ ո՛չ միայն զանազանակաց մին եւ այն ալ սպիտակ ցեղի մէկ տեսակը: Հնէախօսութեան մէջ զործ ունինք արդէն մարդերու հետ, որոնք կենաց ընդհանուր պայմաններու ենթարկեալ են, կենաց պայմաններ՝ զորոնք իւր առջեւն ունէր ինչպէս որսորդն՝ նոյնպէս հովիւն եւ կամ երկրագործը, մարդիկ՝ որոնք նոյն գործիքները կը գործածեն — քարէ կամ հիմնական մետաղներէ, այն է՝ պղինձ ու երկաթ: Իրաց այս վիճակին մէջ բնականապէս կը ծագի նաեւ խնդիր յարեթական շրջանի սկզբնաւորութեանց մասին, խնդիր մը՝ զոր անորոշ կը թողու՞մ, վասն զի իմ ծանօթութիւններէս վեր է: — Ասի (կ'ըսէ քննադատը), պայծառ ու հանդարտարան խօսք մըն է, եւ յայտ գերար կրնան գտնել լեզուագէտներն, վիպաքննիչ ու ազգագրիկները⁹⁶:

Բոլորովին ուրիշ կարգի իմաստով են այն քննութիւնքն, որոնք գրուած են Ս. Գրոց մեկնարանութեան հետամուտներէ եւ որոնց շատերն ի հարկէ քննութեան առած են նաեւ Թննդոց գրոց ծանօթ ազգացանկը: Այսպիսի սինները յիշատակել հեռու կը տանէր զմեզ, եւ մեր նպատակէն ալ դուրս⁹⁷:

(Շարունակելի):

Հ. Յ. Տ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՈՏՔԸ ԵՋՆԻԿԻ ԲՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Եզնիկ մեր մատենագրութեան մէջ եզական գիրք մը կը գրուէ, ո՛չ միայն իր լեզուին գերազանց կատարելութեամբ ու փիլիսոփայի լուսամտ տրամարանութեամբ, այլ նաեւ իր մեղի ներկայացուցած ատաղձին մէկ մասին՝ մեծ շահեկանութեամբ: Այդ թանկագին նիւթը ժողովրդական հաւատալիքներն են, մեծարժէք բեկորներ, որոնք հին դարերու գիցարանական հսկայ շէնքէն մնացած աւերակի վկաներն են:

Պեղումներ կատարող գիտնականի մը երկիւղածութեամբ կ'ուզեմ մօտենալ այդ թանկագին բեկորներուն. եւ զանոնք մի առ մի գննելով՝ կ'ուզեմ եզրակացնել ա՛յն սերտ կապերը, որոնք այդ բեկորները հայ ժողովուրդի հոգւոյն եւ էութեան հետ կարծես անխզելիօրէն զօղուած են, այնպէս որ այդ հաւատալիքները մինչեւ այսօր կապուած են հայ ժողովուրդի սրտին:

1. Անհուն երախտիք պարտական ենք մեծ կողբացուցն, որ՝ թէեւ ահամայ՝ այդ հին հաւատալիքները պահպանած է մեզի: Մինչ Եզնիկ մէկ կողմանէ զանոնք հերքել կը ջանայ, որպէս զի բնաշինը ընէ, միւս կողմանէ՝ նոյն գործողութեամբ՝ զանոնք իր ձեռքով կ'արձանագրէ եւ ապագայ դարերու կը յանձնէ: Ի՛նչ հսկայ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլար Եզնիկ հայ ազգին, եթէ հայրենի գիցարանութեան եւ սին հաւատքին ուրիշ մասերն ալ իր հերքումներուն ենթարկէր, եւ կամ նոյն իսկ անոնց կարեւորութիւնն ըմբռնէր եւ ամբողջութեամբ գրի առնէր: Սակայն եւ այնպէս այդ թերութեամբ ալ Եզնիկի արժանիքը չի նուազիր. վասն զի ի՛նչ որ հայ սին հաւատքէն կը ներկայացնէ մեզի Եզնիկ, իր իսկական հարազատութեամբ կը ներկայացնէ, առանց իւր կողմէն ներմուծումներ ընելու: Այսպէս, շատ տեղ ուսման բերանը կը դնէ իր մերժելիք հաւատալիքը եւ ապա կը հերքէ անոր կարծիքը: Եզնիկի այս չքնադ յատկու թիւնը մեր շատ մը մատենագիրներուն կը պակսի: Առնենք՝ օրինակի համար՝ Մ. Խորենացին, որ թէեւ մեծաքանակ ատաղձ կը մատակարարէ մեզի՝ մեր հայրերու հին հաւատքէն, բայց ա՛յնպէս կերպարանափոխ վիճակի մէջ, որ շատ անգամ

մասնագէտ գիցարանն իսկ կը վարանի եւ Խորենացու հանդէպ տհաճ տրամադրութեամբ կը համակուի: Բնական է, Խորենացի եւ իրեն նման միւս հայ Մատենագիրները շարամտութեամբ չեն խանգարած հեթանոսական դարերու մնացորդ հաւատալիքները, այլ իրեն քրիստոնեայ՝ անոնց աւելորդ — աւելորդապաշտութիւն — ըլլալն ըմբռնած ու զանոնք անհետ ընել ջանացած են:

Որչափ որ ալ Եզնիկ մէկ կողմէն ժողովուրդին սնահաւատութիւնները հերքելու ջանադիր կ'ըլլայ, միւս կողմէն սակայն երբեմն երբեմն յայտ կը բերէ նմանօրինակ հաւատալիքներ, որոնք իր համոզումներն են:

2. Հանգամանք մը շատ կը դժուարցնէ Եզնիկի մասին ու եւ է ուսումնասիրութիւն — Եզնիկի բնագրէն մէկ ձեռագիր ունինք: Սակայն այս չէ միակ դժուարութիւնը. ուրիշ մը, նոյնքան ծանրաշիւ, կը բարդուի նախորդին վրայ. Եզնիկը ժողովրդական հաւատքի տեսակէտով ուսումնասիրելու աշխատանքը գրեթէ չէ կատարուած: Այս նիւթով զբաղող հայ եւ օտար հեղինակներ թէեւ կողբացին իւր ազգիւր գործածած են այլ եւ այլ ժողովրդական-ազգային եւ օտար հաւատալիքներու ուսումնասիրութեան, սակայն անոնք քանի մը տեղիք յիշատակել անդին չեն անցած: Այդ հեղինակներու դասէն մասով մը բացառութիւն կը կազմեն Թերես երկու գիտնականներ. E. Dulaurier, իր «Cosmogonie des Perse d'après Eznig» գրութեամբ¹ եւ Մ. Խորենացի իր «Ազգագրական նիւթեր Եզնիկի Եզն Ազանդոցի մէջ» յօդուածով²: Առաջինը մեզի համար մեծ նշանակութիւն չունի, իսկ երկրորդը շատ վերելքոյ կատարուած գործ մըն է:

3. Նկատմամբ Եզնիկի ազգիւրներուն — այս տեսակէտով — Ազոնց կը համարի, թէ «Հարցումն եւ Պատասխանիք սրբոյն Գրիգորի» գրութեան «պարտական է Եզնիկն մանաւանդ հայ Փոլիկորի վերաբերեալ թանկարժէք նիւթերը»³: Ամէն պարագայի մէջ բերուած ապացոյցները⁴ Գրիգորի Հարցումներու առաջնութեան մասին՝ համոզիչ չեն:

¹ Revue de l'Orient, t. V, Paris 1857, էջ 253—262:
² Ազգագրական Հանդէս, XXVI, էջ 137—147:
³ Բագմավեպ, 1925, էջ 367:
⁴ Այս մասին երկու գրած է L'Orient Chretien/ մէջ, XXV (1925—1926), էջ 309—377: Հայրեմիի Ամսագիր, Վեցերորդ տարի, 1928, Թ. 7, էջ 72—81:

Ընդհակառակն՝ ինչպէս Եզնիկի նոյնպէս Գրիգորի անունով հասած Հարցումները կախում ունին Եզնիկէն:

4. Մեզի համար մեծ նշանակութիւն չունի այն պարագան, որ Եզնիկ շատ տեղ օտարազգի գրութիւններ օգտագործած ու նոյն իսկ երկայն հատուածներ թարգմանած է: Ա՛յն կատարները, որոնք իւր օտարի ազգանք ցոյց տրուած են, ամենեւին կապ չունին մեր խնդրին հետ. վասն զի հոն ազգային հաւատալիքներու հետքն անգամ չենք նշմարել. անոնք առաւելապէս աստուածաբանական, փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ եւ տրամարանութիւններ են: Մինչ ա՛յն հատուածները, որոնք մեծ մասով հաւատալիքներու նուիրուած են, մեր առջեւ կը դնեն մեր նախահայրերու սին հաւատքն իր իսկական հարազատութեամբ, եւ ճիշդ ա՛յլ պարբերութիւններուն մէջն է, որ չեն նշմարուիր օտար ազգիւրներ: Եւ չեմ կարծեր, որ ապագային հնարաւոր ըլլայ այս հատուածներուն մէջ օտար հեղքեր ի յայտ բերել: Շատ լաւ կը բնորոշ Mariès Եզնիկի գիրքը յարաբերութեամբ օտար ազգիւրներու: Բնական է յոյն ազգիւրները գլխաւոր տեղը կը գրուեն, եւ յոյն Ս. Հայրերու մէջէն Մեթոդիոս, Թերես նաեւ Յուստինոս (կամ Իրենէոս⁵) մասնաւոր տեղ մը բռնած են: Որչափ ալ առատ ըլլան Եզնիկի փոխառութիւնները, սակայն եւ այնպէս մեր Ձատագոյլը զանոնք իր մտքին բովէն կ'անցնէ եւ անձնական ինքնուրուութեան գրոջը կու տայ անոնց⁵: Թերես մէկը նոր ազգիւր մը գտնէ, որ խնդրական հատուածներուն հետ մեծ առնչութիւն եւ նմանութիւն ունենայ. բայց այնպիսին զգոյշ ըլլալու է, որ նմանութիւնն՝ նոյնութիւն չհետեւցնէ: Ժողովրդական հաւատքի վերաբերող նիւթերու մէջ

⁵ «Les sources grecques naturellement prédominant, et, parmi les Pères grecs, Méthode, et peut-être Justin (ou Irenée?), tous trois martyrs, occupent, en vertu d'un principe de choix énoncé par Eznik lui-même, une place à part. Si larges que soient ses emprunts, nous avons vu, par le manière dont Eznik les utilise, qu'il sait rester original. Non seulement en intervertissant l'ordre de développement suivi par la source... ou en se livrant à mille petits jeux de démarquage au cours desquels... mais encore en faisant entrer, souvent de gré et habilement, quelquefois aussi un peu force et sans assez d'art, tous ces matériaux étrangers dans une construction dont le plan est bien à lui», Le De Deo d'Eznik, Revue des Etudes arméniennes, Tome IV, fasc. 2, 1924, էջ 204 (կամ 92).

⁹⁶ Անդ, էջ 72—73: — Հմմտ. Մեշչանինովի գործը «Ներածութիւն Յարեթականութեան» (J. Meščaninov, Vvednie v Jafetidologiju, Lenin-grad 1929, pp. 200): Գործոյ մասին քանի մը խօսք կ'ըսէ Մ. Գոտոյեւսկի իւր ընդհանուր տեսութեան մէջ՝ «Արդի ուստական հրատարակութիւններն Արեւելագիտութեան ճիւղին մէջ, մատենագիտութեամբ» (Milius Dostojewskij, Die moderneren russischen Publikationen auf dem Gebiete der Orientalistik, mit Bibliographie, in „Litterae Orientales“, Orientalischer Literaturbericht Leipzig, Otto Harassowitz, 1930, Heft 44, p. 1—15): Այս տեղ կ'ըսուի թէ «Յարեթական տեսութեան, այս նիւթի վերաբերող նիւթերու լեզուագիտութեան՝ ժողովրդականացումը մըն է Մեշչանինովի, ահագնական վերականգնող մըն է Մեշչանինովի... Մասի աշակերտն ու աշխատակիցը, իւր երկով... են. եւ թէ նպատակ ունի Յարեթականութեան ներկայից վիճակն եւ պատմական գործացումը ներկայացնել: Ասոր առաջին մասը, կ'ըսէ, այն է՝ Յարեթական տեսութիւնը սկզբանէ մինչեւ վերջին ճիւղերը», զերմաներէն հրատարակութեան մը հաճումները, գերմաներէն էր նախնարար, որ սակայն լոյս չտեսու են:

⁹⁷ Շատ ըլլայ յիշել գործ մը՝ Friedrich Schmidtke, Die Japhetiden der Biblischen Völkertafel. Breslau 1926, pp. VIII + 95 (= Breslauer Studien zur bibl. Theologie, Bd. 7).